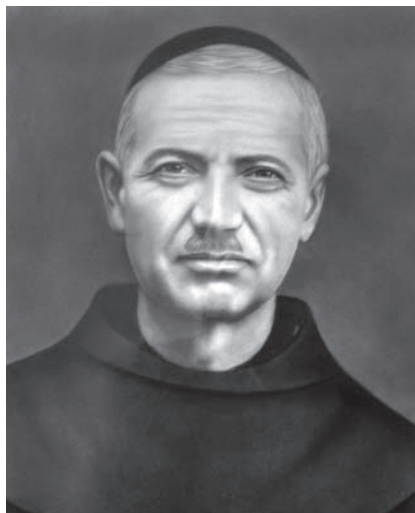

FRA PAŠKO MARTINAC

(1882.-1945.)

Fra Paško Martinac je rođen 23. lipnja 1882. u Gornjoj Dragičini u obitelji Mate i Mare rođene Sušac.¹ Kršten je sutradan, 24. lipnja 1882. u župnoj crkvi sv. Stjepana u Čerinu. Krsno mu je ime bilo Ivan, a krstio ga je fra Ivan Vasiljević.² Krizman je 24. studenoga 1893. u Čerinu. Krizmu mu je podijelio tadašnji biskup Paškal Buconjić.³ Pučku je školu započeo u Čerinu⁴ da bi 1895. godine nastavio pučko školovanje na Širokom Brijegu, gdje 1897. godine upisuje gimnaziju i tu ostaje sve do 1901. godine. Habit oblači iste godine, a potom odlazi u novicijat na Humac i u novicijatu ostaje do 25. kolovoza 1902. kada započinje svoje filozofsko obrazovanje, isto na Humcu. Na početku svoga školovanja aktivno je sudjelovao u akademiji posvećenoj u čast Duns Škotu. Bio je član Bogoslovskeg zbora koji je pjevao u čast Duns Škotu, a isto tako je u duetu s fra Antom Majićem otpjevao *Laeti Cantamus*. Samostalno je održao recital pod nazivom *Škot, vodja naše škole*.⁵ U Mostar na nastavak školovanja prelazi 1904. godine i ostaje sve do 1906. godine. Istakao se tijekom proslave Marijinog jubileja 1904. godine, te je pobio sve tvrdnje protiv "neoskrvnjenog začeca" koje je iznio njegov kolega fra Mijo Čuić.⁶ Svečane zavjete položio je 25. kolovoza 1905. u Mostaru. Godine 1906. odlazi na studij u Paderborn u Njemačku i tu ostaje do kraja 1907. godine. Za svećenika je zaređen

-
- 1 Fra Paško nije jedino redovničko zvanje u obitelji. Njegov mlađi brat Mate također je pošao u samostan i uzeo ime fra Božidar. Godine 1935. otpušten je iz zajednice ali je ostao živjeti u samostanu na Širokom Brijegu. Preživio je ubojstvo fratara. Preminuo je 3. ožujka 1964. Nešto više o njemu u: Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2023., str. 267-268.
  - 2 Župni ured župe sv. Stjepana u Čerinu: Matica krštenih, sv. I, str. 146, br. 134.
  - 3 Župni ured župe sv. Stjepana u Čerinu: Matica krizmanih, sv. I, str. 53, br. 57.
  - 4 Nije poznato koje godine je započeo pučko školovanje.
  - 5 Pavao KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, Mostar, 2012., str. 159.
  - 6 *Isto*, str. 161.

14. kolovoza 1907. u Paderbornu, a Mladu je misu slavio sutradan, 15. kolovoza u Währundorfu.⁷

Još tijekom studijskih dana fra Paško je bio oduševljen za franjevaštvo i svećeništvo što opisuje u svome pismu koje je napisao fra Luki Begiću 1906. godine. Naročito je bio zadivljen samostanskom disciplinom koju će i sam opsluživati i biti prepoznat kao fratar koji je živio svoje franjevaštvo i trudio se prenositi ga na druge.⁸ O tome nešto više kasnije. Po završetku studija vraća se u Hercegovinu, te provincijsko starješinstvo 21. svibnja 1908. šalje njegovu svjedodžbu (i svjedodžbe fra Joakima Borasa, fra Jake Jukića, te fra Bernardina Smoljana) u Biskupski ordinarijat i traži za njega ispovjednu jurisdikciju.⁹ Pozitivan odgovor iz Biskupijskog ordinarijata dobili su 1. lipnja 1908.¹⁰ Nakon što je dobio potrebne dozvole poslan je za kapelana i katehetu u Gradniće.

Dok je bio u Njemačkoj, krajem studija započeo je, tijekom 1908. godine, prevoditi, ili "pohrvatiti" kako piše u *Kršćanskoj obitelji*, s njemačkog djelo Adama Josefa Cüppersa koje se zove *Jedna žrtva*.¹¹ Ova kratka pripovijest izišla je u šest nastavaka i u prosjeku svaki je nastavak zauzimao oko tri stranice što bi na kraju bilo oko 12 stranica teksta. Ovo je za sada jedino poznato djelo koje je s nekog stranog jezika fra Paško preveo na hrvatski jezik.

7 Isto, str. 173, bilj. 238.

8 U svome pismu fra Paško piše: "Mislim, da će Vas zanimati ako Vam spomenem, koliko me ovdješnja 'disciplina' oduševljuje. Stvari koje mi u dno srca zasicaju i zalaze, jesu: ljubav, dobrota, odanost, te da rečem obožavanje 'starešine'. Redovnika ima, ako se ne varam 65 i kod ovih se to od najnižeg brata lajika pa sve do gvardijana opaža. 'Put Križa' i ne, svaki za se, u različito vrijeme svaki dan. Promišljajuć - Po 10 i više jedan za drugim. Posude za jelo imadu od zemlje. Na svakoj 'križ'. Za vrijeme objeda, kad se svrši čitanje, mnogi uzmu krunicu u rukav, te se mole. Razgovor je samo u Nedjelju, s vrlo rijetkom iznimkom u druge dane, te potlje ručka svaki dan do 2 sata. Na rekreaciju u bašču idju svi zajedno. Šetnja samo u Četvrtak po podne. Viša im je šutnja u Samostanu nego kod nas u crkvi. - Oh! koliko su ovi Svećenici obljubljeni, ima ih 21, u svetkovine ne bude ih pò 5-6 za ručkom. U svaku Subotu od 2 po podne, do 9 sati ispovidaju. U druge dane od 10 ½ - 11 ½ mlađji Svećenici imadu školu od 'Govorništva'. - Oni mi se Redovnici pričinjaju nešto višega od ljudi. Nikad opaziti ne mogu, samo da jedan drugoga oštro pogleda. Rekao bih natječu se, koji će koga bolje poštovati. Pred školu, dodje nekoliko Klerika s praznika. Oh! da Vam je bilo vidjeti kako se cjelivaju! - Nije li ovo sve lijepo i uzvišeno?! Kad pomislim na naše hercegovačko življenje svega me tuga obuzme! Dadne mi se više puta na ganutljivo sažaljenje. Dao Bog! te dočekaću ovu začaranu obslužbu sv. Uprave i u našoj miloj majci Provinciji. Naveo sam sve iz potpunog osvjedočenja. Nije mi milo primicati, a ni uskratiti što koga idje. Ja sam upravo začaran. Često mi padaju na pamet prvi Redovnici našega Reda..." (Arhiv Provincije: SP, sv. 27, ff. 94-95).

9 Arhiv Provincije, SP, sv. 28, f. 140.

10 Arhiv Provincije, SP, sv. 28, f. 142.

11 "Jedna žrtva", *Kršćanska obitelj*, god. IX, br. 4/1910., str. 52-54; br. 5/1910., str. 73-75; br. 6/1910., str. 87-90; br. 7/1910., str. 98-100; br. 8/1910., str. 114-116; br. 9/1910., str. 132-134.

Početne godine pastoralnog rada

U Gradničima je boravio sve do 1912. godine.¹² Iz ove župe javio se dva puta u *Kršćanskoj obitelji* gdje je opisao smrt filozofa Toussainta,¹³ te izvješće o teškom stanju na župi 1912. godine.¹⁴ Te godine odlazi na Humac za meštra novaka gdje je zamijenio fra Filipa (Pilu) Bebeka. Kratko je vrijeme bio u novicijatu, godinu dana. Za novicijat je tražio da se nabave novi brevijari i nove Generalne konstitucije.¹⁵ Nakon prve godine novicijata traži da ga se pošalje na daljnji studij iz govorništvu i pedagogije,¹⁶ na što Starješinstvo ne odgovara ništa nego ga šalje u Mostar,¹⁷ te ga tamo postavlja za vjeroučitelja u Jasenici.¹⁸

12 Iz ovoga razdoblja njegova života nemamo skoro nikakvih podataka osim da je 1910. godine skupa s tadašnjim župnikom fra Bonom Andačićem poslao novac za osiguranje župne kuće u kojoj su živjeli. (Više u: Arhiv Provincije: SP, sv. 32, f. 138).

13 U kratkom ulomku Toussaint na smrti poziva ispovjednika i svoga sina, te se kaje za sva zla koja je učinio za svoga života i moli za oprostjenje, a fra Paško završava tekst kratkom mišlju: "Oh, kako se stvari na smrti skroz drukčije prikazuju, nego za života!" (Paško MARTINAC, "Toussaint na smrti", *Kršćanska obitelj*, god. XI, br. 11/1910., str. 212-213).

14 "U posljednje vrijeme po ovim krajevima krzomak se je strašno bio raširio, a ponešto i grla. Ima roditelja, koji su po dvoje - troje djece pokopali. Škola se je dakako morala zatvoriti. Neki dan otvorila se, i ja došao na vjeronauk. Djeca mi izgledala nešto izvanredno uzbujena. Čudio sam se i nijesam znao pravog uzroka. Na to pristupi k meni jedan mališ, i pokuči mi pun pregršt 1 i 2 helera, kroz plač govoreći: 'Poštovani oče, Vi znate da su ovih dana umrla iz ove škole tri naša druga. Mi smo se evo dogovorili, te smo svi za njih izgovorili po jednu kronicu Isusovu, a evo smo se pokapali, te skupili ovo novaca, da za njih rečete tri svete mise. Odredili smo, da ćemo odsle tako učiniti za svakoga, koji umre.' To me je tako iznenadilo i ugodno ganulo, da sam neko vrijeme ostao kao izvan sebe i nijesam mogao prosljediti... Pošto ovdje nema crkve, već se misa puku prigodice drži u groblju, kojoj će i oni prisustvovati, a prije mise da ću ih ispovjediti, a oni koji su već za pričješćenja, da ću ih u vrijeme iste mise pričestiti. Ostali su sasma zadovoljni. Ova je godina izdala na sve strane, s toga siromaha svakim časom na vrata kucajući, da dobiju komadić kruha. S drugu stranu Bog i sv. Ante čudesno pripomažu. Kroz mjesec siječanj, primili smo za njih što na ruke, što u sandučiću pred kipom sv. Ante K 59,45, u Gradničima. U jednome zabitnome selu, sasma dobro." (Paško MARTINAC, "Školska mladež za umrle drugove. - Kruh sv. Ante. - List Kršćanska Obitelj", *Kršćanska obitelj*, god. XIII, br. 3/1912., str. 62).

15 Arhiv Provincije: SP, sv. 38, f. 114.

16 Arhiv Provincije: SP, sv. 39, f. 265.

17 Iz Mostara nakon godinu dana piše drugo pismo u kojem traži svoje usavršavanje u govorništvu, te u djelovanju Trećega reda jer sam piše "ujedno primjećujem, da bih nastojao, da se što potonje upoznam sa III. redom sv. Frane". Pismo je napisano 27. travnja 1914., a isti dan na istom pismo napisan je i odgovor Starješinstva: "Ne može se udovoljiti." (Arhiv Provincije: SP, sv. 41, f. 221).

18 Arhiv Provincije: SP, sv. 41, f. 68, 71.

Župnik u Gorancima

U Mostaru ostaje do 1915. godine kada je opet premješten u Gradniće za kapelana i katehetu. Iduće godine odlazi u Gorance za župnika i tu ostaje do 1918. godine. Od svoga predšasnika fra Leonarda Radoša tražio je da mu ostavi neke stvari koje će mu kasnije isplatiti. Fra Leonardo je nakon tri mjeseca tražio od Starješinstva Provincije da naredi fra Paški da mu vrati novac jer je taj novac potreban fra Leonardu za liječenje. U istom pismu fra Leonardo piše kako mu je fra Paško prigovorio na netočnosti oko primopredaje inventara na što se ovaj “začudjuje” zašto nije na vrijeme reagirao oko netočnosti ako je postojala, a da je fra Paško pri dolasku potpisao kako je sve u redu i traži da mu se isplati novac.¹⁹ Ishod ovoga sukoba nije nam poznat, očito je starješinstvo tražilo od fra Paške da isplati dug jer se kasnije žali da nema novaca kako bi dao za potporu mladeži na Širokom Brijegu.²⁰

Nakon skoro dvije godine pastoralnog djelovanja u Gorancima 10. listopada 1916. fra Paško je poslao izvješće o svome dotadašnjem radu. Poslao ga je na temelju dopisa koji mu je, a i ostalim župnicima, poslao tadašnji provincijal fra David Nevistić. Provincijal navodi kako su iz Sarajevu kao provincija dobili pohvalu za svoj rad i trud, te želi da svi napišu izvješće o svome radu. Izvješće je podijeljeno u dva dijela s pitanjima na koja je trebalo odgovoriti.²¹ Fra Paško je slao kratke odgovore na postavljena pitanja numerirajući ih rednim brojevima. Prvi dio izvješća naslovljen je “Duhovna pastva” i tu je donio statističke podatke o broju župljana, vjenčanima, rođenima, umrlima, plaćenim misnim nakanama i ostalim crkvenim statističkim podacima. Zadovoljan je “čudoregju” kod djevojaka, a sve pobožnosti koje se odvijaju tiču se zaštite vojnika iz župe koji su otišli u rat. Škole u župi nema, a kateheze je obavljao u korizmi poslije pučkih misa. U drugom dijelu izvješća naslovljenim “Dobrotvorni i prosvjetni rad” brojčano navodi sve vrste pomoći koje je slao Crvenom križu, vojnicima ili siromašnima u župi. Pomoć je slao u novcu, hrani i odjeći. Za siromašne je župljane slao molbe za pomoć i skoro na sve dobio pozitivne odgovore. Isto tako poticao je župljane da obrađuju polja

19 Arhiv Provincije: SP, sv. 45, ff. 47-48.

20 Arhiv Provincije: SP, sv. 45, f. 341.

21 Provincijal fra David Nevistić piše: “Zato nalažemo svoj braći pod sv. posluš, da svatko za se i za svoj djelokrug točno i svjesno opiše sav svoj dušobrižnički, dobrotvorni i prosvjetni rad od početka rata pa do svrhe mjeseca rujna t. g., i da to nama pošalje u Mostar do polovice listopada. Da bi se mogla imati što točnija i potpunija slika sve naše aktivnosti za vrijeme rata, neka svaki navede, što je uradio u ispovijedaonici a što u propovijedaonici, što u uredu a što na vani, što za domaću siročad a što za vojnike na bojnome polju i u bolnicama; koliko je sam dao, a koliko je sakupljeno njegovim nastojanjem i poticajem. Gdje je samo moguće, mora se svaka stvar navesti svojim imenom i brojem s danom, kada je i komu učinjena ili predana. Gdje pako to nije moguće, treba za svaku pojedinu stav navesti što moguće približniji broj.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 45, f. 315).

siromašnim obiteljima, napose onima čiji su muževi i sinovi otišli u rat. Na kraju izvješća navodi da mu je najviše muke zadavalo “noćno mladenačko ležanje”, koje je s vremenom skoro uspio iskorijeniti; ponekad bi se još pokoji slučaj dogodio.²²

Župa Goranci²³ je u to vrijeme bila iznimno teška za opsluživanje, a i sam život u njoj nije bio lagan, što smo i do sada vidjeli iz više pisama o tome kako je fra Paško imao problema s manjkom novca koji je teško namicao. Više je puta imao problema s nekim župljanima oko župnih nekretnina i pokretnina. Od nekretnina imao je jedan vrt koji je obrađivao jedan župljanin i za najam davao 4 krune. Fra Paško je smatrao da su 4 krune malo novca za takav vrt pa je, ispitavši slučaj, došao do toga da je tom župljaninu vrt dan na korištenje na 15 godina jer je taj župljanin vrt osposobio za korištenje. Sporazumno su se dogovorili da stvar ostane kako je već dogovoreno i to su potpisali s dva svjedoka.²⁴ Drugi problem koji je rješavao bila je bačva koju je uzeo jedan župljanin tvrdeći da je njegova, na što je fra Paško intervenirao (na temelju ostavštine fra Leonarda Radoša i svjedoka) i ušao u sukob s dotičnim koji ga je “svakim imenom nazvao i snova napao”. Fra Paško je molio starješinstvo da intervenira i riješi tu stvar.²⁵ Ishod ovog sukoba nije nam poznat. Osim što je župu podizao duhovno, trudio se i u opismenjanju svojih župljana. Čak je i pjesmu napisao povodom toga, u kojoj u stilu rime poziva mlade u kolo, ali u kolo znanja, kolo u kojem se uči čitati. Pjesma glasi:

U kolo k nama,
Velimo vama;
Učiti je lako,
Spoznajte svatko.
U Božjem strahu,

22 Arhiv Provincije, SP, sv. 46, ff. 123-124.

23 Fra Paško je u *Kršćanskoj obitelji* 1916. godine napisao kratku povijest župe Goranci s popisom župnika, te pojedinim zanimljivostima vezanim za svakog župnika. Na kraju donosi vrijedne “čudoreginje” i statističke podatke za svoju župu. Piše slijedeće: “Što se tiče samog narodnog čudoregja uzevši mjesne okolnosti, neprohodnost i dalečinu puteva k službi Božijoj nije loše. Pogdjekoje su osobe odate piću, psovki i noćnoj skitnji, inače je narod dosta bogobožan i prima češće sv. sakramente. (...). U god. pako 1916. bilo je službenih brojeva 133; rodilo se 49 - troje nezakonitih, umrlo 76, vjenčano 3, ispovjegneno svetkovinom 3.475., u druge dane 3.026, svega 6501, više 93 nego u prošastoj godini; pohojeno bolesnika 93 puta; primljeno misa 2.939; stupilo u ‘Treći red’ 132, u ‘Zadrugu sv. Ante’ 171, u ‘Misnu zadrugu’ 17. Palo mrtvačke milostinje K 563,42, oltarske milostinje 136,76, milostinje za mjesnu sirotinju K 235,57, milostinje od zavjeta 1.954,22, milostinje za učeću mladež K 18,36, za grob Isusov 19 K, Petrov novčić K 32,62, u Kruh sv. Ante K 226,80, za ratni spomenik K 53,20 i za Poljake K 80; u milostinji za III. red sv. Franje 135 kruna. Godine 1616. (!) upisalo se 50 za doživotne članove ‘Društva sv. Jeronima’. (Paško MARTINAC, “Župa Goranci”, *Kršćanska obitelj*, god. XVIII, br. 1-2/1917., str. 20).

24 Arhiv Provincije, SP, sv. 46, ff. 36-37.

25 Arhiv Provincije, SP, sv. 49, f. 21.

Pisaću pravu;
 Čitanku ovu;
 Učte po slovu.
 Čitat' i pisat',
 Računat' - risat'...
 Za dvaest sati
 Svatko će znati.
 Bit će vam milo,
 Što se je svilo.
 U kolo k nama,
 Velimo vama.²⁶

U jednom dopisu, koji je poslao 1917. godine u *Kršćansku obitelj*, pisao je o važnosti opismenjavanja, te otvaranja seljačkih škola. Protivio se misli da bi opismenjavanje dovelo do toga da vjernici počnu čitati nevjerničku literaturu, te otpadati od vjere. Smatra da opismenjavanje dovodi do suprotnoga. Od njegova dolaska u župu 1915. godine gotovo svi su bili nepismeni pa ih je poticao da uče čitati i učiti molitve iz *Molitvenika fra Andela Nuića*. One koji su to uspijevali javno je s oltara imenovao i hvalio. Radio je i na harmoniji obiteljske molitve, te na pjevanju na misi. Prema njegovu mišljenju opismenjavanje nikome nije donijelo zlo, dapače ljudi su postali uljudniji, te se temeljitije ispovijedaju. Svi koji su polučili uspjeha u ovome bili su nagrađivani nabožnim predmetima ili pak knjigama.²⁷

Iz ovoga vremena imamo i jedini poznati politički akt fra Paške Martinca, naslovljen "Izjava", a to je ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca u jednu državu "pod uzvišenim

26 Paško MARTINAC, "U kolo k nama!", *Kršćanska obitelj*, god. XVIII, br. 5/1917., str. 102.

27 Na kraju dopisa piše: "Čita se dakle poglavito riječ Božja, pa ko da podvoji, da tu ne će i ne može biti Božjeg blagoslova? Naš je narod dobroćudan, naročito ženski svijet, pa je kadšto dosta samo jedna umiljata riječ da ga predobiješ za plemenitu stvar; kamoli da ne će, kad sam prolista i vidi, što su to ugodnici Božji činili? Pritom mnogo veću važnost polaže, što u knjigama nahodi, nego što ma od koga čuje. A iz knjiga opet tako finih stvari zamijeti i usvoji, da ne bi kadšto ni sam vjerovao, ma da si knjigu pomno i jezgrovito prolistao, da se u njoj uopće ovakove stvari nahode. To se osobito lijepo razabire kod ispovijedanja. Često se puta reče, od ovoga i ovoga se nisam znao ispovijediti, dokle nisam u knjizi čitao. Zanimaj se, pa ćeš se osvjedočiti. Ko da se pako usudi i pomisliti, da bi se sve ovo dalo izdaleka polučiti, da nije bilo pismene obuke? Ko li ne će uvidjeti, da je ovo lijepi pokročaj u čudorednomu i materijalnomu životu? Ko li će napokon i u buduće osuđivati 'Hrvatske seljačke škole?' Jest, reći će se: plemenita je to stvar, ali ne dostaje vremena, sredstava i sila za to; pa ko da se stavi u neizvjesnost i vratolomiju? Istina, da bez toga ne može biti, ali ipak dobra volja sve to nadvladava. Pa ni mi nijesmo bez toga bili, pa smo ipak sve poteškoće svladali i opet, prosti Bože, dosta vremena u dangubi sprovedemo. Sve se može uz pomoć Božju, samo ako se hoće!" (Paško MARTINAC, "Dušobrižnička i čudoredna korist 'Hrv. selj. Škola,'" *Kršćanska obitelj*, god. XVIII, br. 7-8/1917., str. 159-163).

žezlom Habsburškim”.²⁸ Ta Izjava je ustvari zajednička deklaracija svih hercegovačkih franjevac a o ujedinjenju Južnih Slavena u jednu državu pod habsburškom krunom.

Župnik u Čitluku

Ideja o osnutku nove župe na području Brotnja pojavila se za vrijeme Prvoga svjetskoga rata, točnije 1915. godine. Tadašnji gradnički župnik fra Anđeo Nuić piše pismo na Provincijalat u kojem navodi razloge zbog kojih bi se trebala osnovati nova župa i na kraju kao devetu točku razloga navodi: “P. O. Fra Paško Martinac ima za to volju, da se žrtvuje za tu ragju, zato ga preporučam.”²⁹ Još dok je bio župnik u Gorancima, dobio je prijedlog od biskupa Alojzija Mišića da preuzme osnivanje nove župe, na što se fra Paško raspitivao kod više osoba za mišljenje, a oni su mu odgovorili da će mu pomoći u tom pothvatu. Stan je našao kod župljanina Mate Zupca koji mu je predlagao da odmah dođe u Čitluk, da ne ide u Gradniće kako ne bi došlo do pobune u Gradničima. Tijekom pregovora o nastanku nove župe fra Paško je tražio od biskupa da mu dodjeli i selo Krehin Gradac, na što ovaj odgovara negativno. Mислеći kako bez Krehin Gradca neće biti moguće materijalno podići novu župu fra Paško je nastojao izići iz cijeloga projekta, na što ga je provincijal pozvao na poslušnost, a biskup mu obećao svaku pomoć. Fra Paško sam piše u svojim sjećanjima: “Nije druge preostalo nego poći, ali sa sasma malim izgledom u uspijeh.”³⁰ Stigavši u Gradniće 1918. godine, odmah u lipnju zatražio je od starješinstva Provincije dopuštenje da može slobodno skupljati dobrovoljne priloge za izgradnju nove župne kuće u Čitluku.³¹ Pozitivan odgovor je ubrzo stigao. Prva veća donacija stigla je krajem godine od fra Blaža Jerkovića. On je preko Starješinstva za izgradnju nove župne kuće u Čitluku darovao fra Paški 5000 kruna.³² Osim što je počeo prikupljati donacije za izgradnju nove župne kuće, fra Paško je svu pokretnu imovinu podijelio s druga dva župnika novonastalih župa odijeljenih od župe Gradnići. Polovina svih pokretnina pripala je župi Čitluk, kao i matične knjige stare župe Gradnići, te je sve zemljište župe Gradnići pripalo novoosnovanoj župi Čitluk. Župa Gradnići bila je pak dokinuta, a osnovane su tri nove župe: Čitluk, Dobro Selo (kasnije Tepčići - Slipčići) i Gradac - Blizanci (danas župa Gradina).³³

Jedan od većih problema s kojim se susreo fra Paško bio je prijenos svih pokretnina koje su pripale župi Čitluk iz Gradnića u Čitluk. Gradničani su digli bunu i razorili

28 Arhiv Provincije: SP, sv. 49, f. 23.

29 Robert JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, Čitluk - Tomislavgrad, 2010., str. 95.

30 *Isto*, str. 96-97.

31 Arhiv Provincije: SP, sv. 50, f. 62.

32 Arhiv Provincije: SP, sv. 50, f. 191.

33 Arhiv Provincije: SP, sv. 50, f. 74.

cestu na dva mjesta, a fra Paško je bio primoran tražiti pomoć od žandara. Uspio je prebaciti nešto bačava za vino, a dobar dio stvari morao je ostati u Gradničima zbog čega se kasnije sporio s novoimenovanim gradničkim župnikom³⁴ fra Gojkom Penavićem.³⁵ Drugi problem s kojim se susreo fra Paško bila je lokacija na kojoj bi se gradila nova rezidencija. Prvotno je određeno da bude u Čitluku, točnije na Podadvoru, s čim se nisu složili neki fratri koji su željeli da se rezidencija izgradi u Krehin Gradcu. Fra Paško je u više pisama navodio razloge zašto bi se rezidencija trebala graditi na Podadvoru, a ne u Krehin Gradcu. Rasprave su se vodile sve do 1922. godine, kada je odlučeno da se rezidencija gradi na Podadvoru. Glavni pokrovitelj izgradnje bio je misionar u Americi fra Bono Andačić koji je u tu svrhu donirao 203.500 kruna. Gradnja je započeta 1923. godine.³⁶ Treći problem s kojim se susreo bila je kupovina zemljišta, te sporovi oko vlasništva nad pojedinim česticama. Više puta su državne vlasti morale intervenirati i slati službenike na teren kako bi ispitali stvarno stanje. Do 1928. godine fra Paško je uspio kupiti 65 dunuma zemlje i sveukupno u 10 godina za to potrošio oko 149.180 dinara.³⁷

Prije nego je počeo gradnju fra Paško je u siječnju 1922. godine upravi Provincije napisao kratko izvješće u kojem hvali bročanski narod kako mu je donirao oveću svotu novca,³⁸ te da je provincijal zadovoljan s pripremama koje čini za izgradnju. Obavještava da će s izgradnju početi s podrumom koji bi bio dug 20 metara, širok 9 metara, a visok 3,5 metara. Za taj mu je pothvat potrebno 300.000 kruna i moli upravu da mu posudi taj novac koji će on kroz iduće četiri godine vratiti.³⁹ Unatoč tome što je imao dopuštenje za gradnju nove rezidencije, fra Paško je u svibnju 1923. godine morao poslati svu dokumentaciju upravi Provincije radi odobrenja za početak izgradnje; isto tako nikakve se pogodbe nisu mogle raditi bez odobrenja i znanja

34 Župa Gradnici je ukinuta 1918. godine jer je podijeljena na tri dijela da bi bila ponovno uspostavljena 1920. godine. Za prvoga župnika postavljen je fra Gojko Penavić. Fra Paško je imao problema prilikom ponovnog osnutka ove župe jer je od njega traženo da vrati matične knjige, na što se on usprotivio pozivajući se na odredbe kanonskoga prava, a isto tako odredbe biskupa i Starješinstva prema kojima se središte župe premješta u Čitluk i da je fra Paško župnik. Žalosti se da je došlo i do promjene u odlukama Starješinstva očito zbog, kako sam navodi, "disharmoniji u samom starešinstvu glede Čitluka i Gradnića" i nadodaje: "Žalosno je da me se smatra župnikom cijele rezidencijalne župe, a preko mene se odredbe i upute sasma oprečne dostavljaju. Žalosno je, da Gradnička i Paočka baba znade prije za kojekakve odredbe starešinstva, nego li župnik u Čitluku" (Arhiv Provincije: SP, sv. 53, ff. 250-250a).

35 Robert JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnici*, Tomislavgrad, 2018., str. 78-79.

36 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 96-100.

37 *Isto*, str. 106-108.

38 Osim što mu je dao nešto novca za izgradnju rezidencije fra Paško piše i o materijalnoj pomoći koju bi trebao dobiti od Brotnjaka: "I u ovom mi je narod obećao svoju pripomoć: Iskopao bi mi temelj podruma i cijeli kamen izvadio, a kolari Međugorski i ovdašnji mnogo materijala - kao cimente, pržinu i šoder, na svojim kolima dopremiti."

39 Arhiv Provincije: SP, sv. 58, f. 43.

uprave Provincije.⁴⁰ Razlog ove odluke nije nam poznat. Očito je projekt bio dosta velik i skup pa se nije htjelo previše riskirati i ići u ogromne dugove. A isto tako očito i zbog podjela koje su postojale oko ove izgradnje željelo se ići u projekt s oprezom. Kada je točno dobio odobrenje nije nam poznato, a s obzirom da je izgradnju počeo iste godine kada je dobio ovaj zahtjev, što znači vrlo brzo. Nakon ove odredbe fra Paško je više puta slao izvješća upravi Provincije o tijeku gradnje, te o novčanoj situaciji. Poznati su nam izvještaji o primitcima i izdancima za izgradnju rezidencije iz 1928.⁴¹ i 1931.⁴² godine, te izvještaji o radovima na rezidenciji iz 1929.⁴³ i 1931. godine.⁴⁴

Namaknuti novac za izgradnju nove rezidencije bilo je iznimno teško jer očekivati od župljana da pokriju troškove gradnje bilo je nemoguće. Novac se tražio na sve strane pa tako i od iseljenika iz Amerike, točnije SAD-a. U dopisu *Narodnoj slobodi* iz 1924. godine⁴⁵ fra Paško imenuje više osoba iz broćanskog kraja koji su sveukupno dali 75 dolara za izgradnju rezidencije.⁴⁶ Vrata na koja je često kucao bila je uprava Provincije od koje je redovito tražio ili novac ili preporuku kako bi mogao

40 “Ne smije se nigdje u Provinciji podizati kakva nova zgrada bez plana, koji se ima prethodno podastrijeti provincijalnom Starešinstvu na odobrenje. Istom nakon što Starešinstvo pregleda i odobri plan i dozvolu dadne za gradnju, može se sa istom otpočeti. Isto tako nije dozvoljeno prije odobrenja Starešinstva sklapati kakve ugovore ili pogodbe sa kojim poduzetnikom ili graditeljem. Prema ovome imate poslati cijelokupni plan nove rezidencije na ovaj ured i sačekati mnijenje i odgovor provincijalnoga Starešinstva. Toliko radi znanja i ravnanja.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 61, f. 368).

41 Arhiv Provincije: SP, sv. 74, ff. 225-226.

42 Arhiv Provincije: SP, sv. 89, ff. 117-118.

43 Arhiv Provincije: SP, sv. 78, f. 164. Ovaj izvještaj trenutno nedostaje u provincijskom arhivu, ali prema Urudžbenom zapisniku znamo da postoji ili da je postojao, a odnosi se na izvještaj o građevinskim radovima učinjenima između 1918. i 1928. godine.

44 Arhiv Provincije: SP, sv. 90, ff. 134-135.

45 Naslov dopisa glasi: “Gradnja franjevačke residencije (samostana) u Čitluku.”

46 “U 1923. otpočela se kod nas praviti franjevačka residencija (samostan) sv. Blaža, koji će ujedno služiti kao župski stan. Čitluk je srce Brotnja koje ima 15.000 katolika, 7 župskih ureda, 4 osnovne narodne škole sa 8 učiteljskih sila, 6 hrvatskih seljačkih zadruga, jedan poštanski ured, financijsku i oružničku postaju. Oo. su franjevci pregnuli da tu u središtu Brotnja podignu svoju residenciju koja će biti stjecište duhovnoga života i prosvjete. Naša braća u Americi budno prate ovo korisno poduzeće po hrvatski narod. Zauzetnošću gg. Jozе Dugandžićа Perina i Nikole Sulićа iz Čitluka, sakupljen je jedan lijep milodar, kojeg smo već primili. Darovawe po 10 dolara: Josip Dugandžić i Nikola Sulić iz Čitluka, Ivan i Kata Kordić s Vionice; po 5 dolara: Josip Sulić, Križan Milović, Mate Buntić, Josip Tokić, svi iz Čitluka, Lovre Sivrić iz Međugorja; po 3 dolara: Boško Šego iz Bijakovića, Marko Glavinić iz Dretelja; po 2 dolara: Ivan Bogdan iz Jara, Andrija Leko iz Ljutog Doca, Stanko Gabrić sa Selišta, Mato Šušić s Vionice; po 1 dolar: Blaž Džeba i Stojan Džeba iz Čula, Ante Soldo iz V. Ograđenika, Grgo Drežnjak iz Goranaca, Ivan Zovko iz Pologa i Stipe Juričić iz Čitluka. Ukupna svota iznosi 75 dolara. Našim dragim darovateljima, koji su od svoga zaloga otkidivali i u ovu gradnju svoj obol podnijeli najsrdačnija hvala! Preporučujemo se i za buduće, te ih molimo, da i druge naše zemljake oduševе i potaknu na sabiranje milodara za ovo žarište katoličke i hrvatske misli u Brotnju. Za crkveni odbor: O. fra Paško Martinac, župnik; Mato Zubac, potpredsjednik.” (Paško MARTINAC - Mate ZUBAC, “Gradnja franjevačke residencije (samostana) u Čitluku.” (*Narodna sloboda* /*Glasilо Hrvatske Pučke Stranke za Hercegovinu*), br. 34 od 22. kolovoza 1924., str. 2.

od drugih ustanova dobiti kakav novac za izgradnju rezidencije. U jednom pismu napisanom 20. studenoga 1925. moli upravu Provincije da ga preporuči Vladi kako bi dobio nešto novca za nastavak izgradnje. Kao razloge za ovu intervenciju navodi da treba platiti sječu šuma kojom pribavlja drvenu građu za nastavak izgradnje. Isto tako navodi i “upropašćenje vinograda” kao problem jer te je godine urod bio slab, kako za njega tako i za župljane, pa ne može ni od njih očekivati neki iznos kako bi platili redovinu, a kamoli da mu daju još novac za nastavak izgradnje rezidencije.⁴⁷ Mjesec dana kasnije na istu je adresu uputio i drugo pismo u kojem moli upravu Provincije da dopusti fra Dani Zupcu odlazak u prosidbu u Vojvodinu i Slavoniju. Navodi da je fra Dane već bio spreman za taj pothvat, ali ga je bolest bila spriječila, te je sada u mogućnosti ići. Fra Paško preporučuje upravi da inače šalju svećenike u ove krajeve na ispomoć, te bi na taj način dobili dozvole od lokalnih biskupa za “kupljenje milodara u naravi i u novcu”, i na taj bi način mogli pokriti rezidenciju.⁴⁸

Možda najzanimljivija adresa na koju je fra Paško pisao pismo u kojem traži pomoć za izgradnju rezidencije je adresa kraljice Marije Karadžorđević. Pismo je poslao 23. siječnja 1930.⁴⁹ Nažalost, koliko je poznato na pismo nije dobio pozitivan odgovor nego je izazvao skandal jer su sreski poglavari tražili od uprave Provincije opravdanje zbog čega je fra Paško napisao molbu kraljici za novčanu pomoć.⁵⁰ Fra Paško je svoje opravdanje uputio provincijalu 21. travnja 1930., a on ju je prosljedio sreskoj upravi.⁵¹ Stanje je bilo teško jer mu je glavni izvor prihoda fra Bono Andačić prestao slati novac zbog teškog ekonomskog stanja u SAD-u,⁵² pa se fra Paško

47 Arhiv Provincije: SP, sv. 67, f. 216.

48 Arhiv Provincije: SP, sv. 67, f. 229.

49 U pismu fra Paško piše: “(...) Brotnjo je najdivniji kraj u Hercegovini. Svojim vrsnim i glavnim produktima vina i duhana ujedno i najmanja podloga za državu. Nastanjuje ga preko 16.000 duša. Ostvarenjem narodne države Jugoslavije htjelo se je izaći u susret novim i glavnim narodnim potrebama. Zasnovala se je Residencija većega stila sa prostranim podrumom i nužnim prostorijama za eventualno ostvarenje gospodarske škole te racionalno obradivanje vina. Residencija se otpočela graditi u centru Brotnja - središtu parokijalnih župnih ureda, osnovnih škola, raznih novčanih zadruga, poštanske stanice te žandarmerijske i financijske kontrole. Gradnja se je otpočela 1923. te se sretno utjerala u suho i jedan dio u cijelosti izradio. Koštao nas je do sada 1,150.000 D. Duga imamo 260.000 D. Svečano otvaranje i ručak će se slaviti 26. t. mj. sa kupljenjem milodara. Ovi nas razlozi sile, da se utječemo Njezinu Veličanstvu i zamolimo što izdašniju pripomoć. Ovaj bi narod tu blagodat harno shvatio i visoko ocijenio i slao žarke i tople molitve Svemogućemu za dobro prejasnoga Doma Karadžorđevića - a zasebno kraljevske djece (...)” (Preuzeto iz: R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 119).

50 Arhiv Provincije: SP, sv. 82, f. 241.

51 Arhiv Provincije: SP, sv. 83, f. 38.

52 U svom izvješću od 13. travnja 1928. fra Paško piše: “Upravo sam dobio pismo od 14. III. 1928. od o. fra. Bone Andačića iz Chicaga i pošiljku od 50.000 D vrijednosti. U pismu mi se o. fra Bono jada da su i kod njega nastale nove prilike radi komesarijata; a isto tako i u ekonomskom pogledu da je mnogo gore nego li prošlih godina; pa se cijeni da će to biti po svoj prilici posljednja od njega pripomoć za ovdašnju rezidenciju.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 74, f. 223).

morao snalaziti na sve načine, među kojima je tražio pomoć i od jugoslavenske kraljice. No, da ne bi optuživali jugoslavenske vlasti kako nisu ništa pomogle u izgradnji rezidencije u Čitluku, ipak treba spomenuti kako je “Ministarstvo Vera” odobrilo u prosincu 1927. godine za “potrebu dogradnje Župske crkve u Čitluku-Brotinjo” iznos od 3.367 dinara. Ta svota isplaćena mu je početkom 1928. godine i “doslovce je bila kap u moru”, kako navodi Jolić u svojoj monografiji.⁵³

Osim što se brinuo za materijalnu izgradnju župe u kojoj je djelovao, fra Paško je razmišljao i o njenom duhovnom napretku. Godine 1926., točnije sredinom rujna, poslao je upravi Provincije u Mostar pismo u kojem traži da mu se dodijele dva svećenika jer sam više ne može fizički izdržati sve napore, pa se više puta razboljevao i mora se odmarati.⁵⁴ Nije samo njegovo fizičko zdravlje razlog zbog kojeg traži još svećenika. Razlog su i “pokvarene osobe” koje djeluju na njegovu području.⁵⁵ Unatoč pritiscima zadovoljan je župljanima, napose “omladinom”, koji su redovito na svetim misama i koji se često ispovijedaju. Za održanje takvog stanja traži da mu se dovede fra Silvestar Vasilj koji bi bio predsjednik rezidencije, ali i ispovjednik.⁵⁶ Na kraju pisma traži od uprave da mu brzo odgovori vezano za tražene svećenike. Odgovor je dobio nakon nekoliko dana, točnije 17. rujna, i bio je negativan, a razlog je bio jednostavan: manjak svećenika.⁵⁷

Godine 1927. došlo je do promjene rasporeda osoblja u Provinciji. Fra Paško je imenovan za župnika u Drinovcima. Protiv te odluke pokrenuta je peticija u župi

53 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 115.

54 “Za ovdašnji bročanski narod već se dograđuje Rezidencija, kojoj su nužna za pastvu odmah 2 svećenika. Sa 2 svećenika može se i susjednim župnicima i narodu u mnogočemu izaći u susret, a tim bi se dalo povoda, da se bročanski narod okuplja oko ovoga središta i iz duševne nužde ne zalazi u pokvarene gradove.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 69, f. 192).

55 “Ovo je središnja točka Brotinja u koju redovito i neprestano zalaze najpokvarenije osobe i truju svakovrsnom sofistikom i izmišljotinama narod. To svim marom i dopuštenim sredstvima rušiti treba i eventualne kobne posljedice predusresti. Dva svećenika pomoću Božjom, dobrom voljom, međusobnim savjetom i čvrstom energijom mogli bi spasonosnu stvar polučiti.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 69, f. 192).

56 “Nadodajem sam od sebe. Iz okolnih župa dolazi podjekoja osoba ovamo na ispovjed; pa i radi toga da ni bi svijet išao radi raznih casusa u daleki Mostar, da o. fra Silvestru kao jednom starijem svećeniku izhodate jurisdikciju svih casusa postojećih u biskupiji.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 69, f. 192).

57 “Molbu Vašu razlozima opravdanu da bi se radi unapredjenja duh. pastve još 1 svećenik dodijelio na Čitluk Prov. Starešinstvo na zadnjoj svojoj definit. sjednici svestrano je pretreslo i radi nestašice svećenika i pomanjkanja prostorija odgodilo je do povoljnih prilika. Ponovna vaša molba odlaže se do prvog Definit. zasjedanja na jesen, kad se povrti m. p. O. Provincijal, jer u njegovoj osutnosti Custos nullas innovationes in Provincia facere valeat [kustod, tj. zamjenik provincijala, ne smije uvoditi nikakve novosti u provinciji]. Kroz to vrijeme uz Božju pomoć strpite se i okrenite, kako Vam najbolje znate, da će biti po dušu i tijelo.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 69, f. 192).

Čitluk i potpisalo ju je 109 od 243 kućedomaćina. Peticija je poslana na adresu Provincije 10. travnja 1927.⁵⁸ Uprava Provincije pozitivno je odgovorila na zahtjev župljana, te je odlučila ostaviti fra Pašku na mjestu čitlučkog župnika. Biskup Alojzije Mišić nije imao ništa protiv toga, te je potvrdio fra Pašku za novog-starog župnika.⁵⁹ U Drinovce su poslali fra Darinka Brkića, te su za obojicu zatražili jurisdikciju od Biskupskog ordinarijata u svibnju iste godine.⁶⁰

Zamalo u Argentini

Godine 1928. Društvo sv. Rafaela za hrvatske iseljenike tražilo je od Hercegovačke franjevačke provincije da pošalje jednoga svoga člana u misije u Južnu Ameriku, točnije u Argentinu gdje bi se pastoralno brinuo za Hrvate koji žive tamo. Uprava Provincije odlučila je poslati fra Pašku Martinca u Argentinu, te je ponudila još jednog svećenika za Kanadu, ukoliko to bude potrebno. Tadašnji provincijal fra Dominik Mandić poslao je 10. studenoga pismo Društvu sv. Rafaela s preporukom za fra Pašku, u kojem ga opisuje kao revna i radišna redovnika koji uspješno vodi jednu od zahtjevnijih župa.⁶¹ Jedanaest dana poslije provincijal fra Dominik poslao je pismo nunciju Hermenegildu Pellegrinettiju u Beograd u kojem opisuje fra Pašku i njegov rad (opis je isti kao i u pismu poslano Društvu sv. Rafaela), te moli od nuncija da isposluje jurisdikciju za fra Pašku.⁶² Na kraju pisma provincijal nudi pomoć ukoliko bude trebalo poslati nekoga i u Kanadu i na Novi Zeland. Društvo sv. Rafaela odgovorilo je pozitivno na provincijalovo pismo, te mu zahvaljuju na pomoći. U istom pismu navode nekoliko smjernica za fra Pašku po pitanju učenja jezika i financija, te glede pi-

58 Arhiv Provincije: SP, sv. 71, ff. 194-195.

59 Arhiv Provincije: SP, sv. 71, f. 238.

60 Arhiv Provincije: SP, sv. 71, f. 221.

61 "O. Martinac uzoran je redovnik, veoma revan kao dušobrižnik, iskusan i neumoran kao katolički pučki organizator. U svojoj župi vodi on danas 8 raznih katoličkih vjerskih i prosvjetnih organizacija tako da se Čitluk smatra prvo mjesto u pogledu katoličkih organizacija u Hercegovini. Uvjereni smo, da će P. O. fra Paško radi svojih lijepih odlika moći potpuno odgovoriti teškoj zadaći, koju na nj stavlja misionarski poziv u prostranoj i zapuštenoj južnoj Americi.

Provincijalno Starješinstvo očekuje, da će p. n. Društvo sv. Rafaela pobrinuti se za putni trošak i za sve materijalne potrebe O. Martinca, kao što ste i obećali u pismu od 29. X. pr. g." (Arhiv Provincije: SP, sv. 77, f. 236).

62 "Budući da smo razumjeli, da nijedan evropejski svećenik ne može dobiti jurisdikciju u južnoj Americi bez posebnoga dopusta Sv. Stolice, te umoljavam Vašu Preuzvišenost, da u Rimu ishodi za O. Martinca odobrenje i Apostolski blagoslov za njegov misionarski rad u Argentini..." (Arhiv Provincije, SP, sv. 77, f. 233).

tanja smještaja u Argentini.⁶³ Provincijalu se javio i fra Paško svojim pismom od 25. studenoga, u kojem traži da mu poblize objasni neke stvari u pogledu misije u Argentini, ali da mu to priopći usmeno kada se nađe u Mostaru. Isto tako obavještava ga da prije svoga polaska uredi financijsko stanje župe. Jedina stvar koju smatra zaprekom njegovo je zdravlje, te traži priručnik španjolskog jezika.⁶⁴ Ni mjesec dana nakon ovoga pisma, točnije 15. prosinca, fra Paško piše drugo pismo provincijalu u kojem se žali da su župljani već čuli iz Mostara i Humca da odlazi u misije, te da iščekuju novoga župnika. Od jednoga župljanina koji živi u Južnoj Americi dobio je knjigu španjolskog jezika i čini mu se da će se dati naučiti jer španjolski ima dosta latinskih riječi. Na kraju piše: “Ako znate kada ću otići javite mi, da se znam ravnati.”⁶⁵

Fra Dominik Mandić, provincijal, javio se pismom Društvu sv. Rafaela 10. siječnja 1929. u kojem traži dozvolu argentinskog konzula kako bi mogao urediti “pasoš” za fra Pašku Martinca. U istom pismu piše da bi volio da fra Paško ode u misije krajem travnja jer tada u Hercegovini imaju redoviti razmještaj osoblja.⁶⁶ Društvo sv. Rafaela javlja Franjevačkom provincijalatu u Splitu - Poljud da riješi pitanje dokumentacije fra Paške Martinca jer mostarsko područje pripada pod argentinski

63 “Odbor Društva sv. Rafaela se je vrlo razveselio na Vaš cijenjeni list, kojim javljate, da dajete O. fra Pašku za misije u Južnu Ameriku. Mi to s velikim veseljem i zahvalnošću prihvaćamo i molimo Vas, da odmah zatražite potrebnu dozvolu u Rimu, a O. Paško da se najzobiljnije i najbrže pripravlja. Neka gleda da uči španjolski. Još je određen za to O. Leonardo Rusković, Kuna - Pelješac, pa može da se s njim stavi u sporazum. Ovaj bi imao ostati u Buenos Airesu u našem franjevačkom samostanu, a o. Paško mislimo da ide u San Lorenzo također u samostan, od kuda će obilaziti naše iseljenike u okolici i apostolski s njima raditi. Ta dvojica bi imali biti prvi naši pioniri. Putni trošak će biti, o tom podastiremo molbu Ministru Socijal. Politike. Ovo će biti brzo. Zahvalno primamo i Vašu poruku, da ćete na proljeće još jednoga Oca dati za Kanadu...” (Arhiv Provincije: SP, sv. 75, f. 231).

64 “Što se tiče moga polaska, samo me nešto zabrinjuje nezahvalnost moga zdravlja; ali hvala Bogu što god bude. Što se tiče sada zdravlja dobro sam. Da li u Argentini govore španjolski? Ne znam gdje bih mogao dobiti kakovu slovnicu za kakvu god uputu u taj jezik. Ovdje što bude moguće pripremat ću, da sve sredim i čiste predadem račune...” (Arhiv Provincije: SP, sv. 77, f. 161).

65 “Biti će mi milo, ako kojega vrijednoga svećenika ovdje imenujete i prosljedi na raznim otpočetim organizacijama. Iz Mostara se i Humca rasčulo na sve strane da odlazim u J. Ameriku, pa je meni bilo džabe šutjeti. Narod već o novom župniku kombinira i razne primjedbe stavlja. Bude li Vam moguće da koje svetkovine dođete te se na svoje oči uvjerite koliko je narod podučen osobito kod sv. mise, jer bi mi bilo žao da se to napusti, a to i sam narod opaža...” (Arhiv Provincije: SP, sv. 77, f. 193).

66 “Za O. Martinca još nijesam fiksirao dan odlaska. Ja bih najvolio da on ide koncem aprila, ako to nije kasno. Tada ćemo imati redovito godišnje zasjedanje Definitorija i godišnju izmjenu osoblja, pa bi mi bilo lakše u to vrijeme popuniti njegovo sadašnje mjesto. No ako Vi želite, da on ide prije, ja ću već nekako urediti glede njegove zamjene” (Arhiv Provincije: SP, sv. 78, f. 31).

konzulat u Splitu.⁶⁷ Unatoč naporima provincijala fra Dominika Mandića i Društva sv. Rafaela da se sve omogući kako bi fra Paško nesmetano otišao u Argentinu to se na kraju nije dogodilo, fra Paško je ostao. Koji je razlog ne znamo jer ih nemamo izravno arhiviranih, pa ipak možemo pretpostaviti da je razlog bilo njegovo zdravlje. Naime, u jeku ovih prepiska fra Paško je primio pismo iz Chicaga od fra Bone Andačića. Pismo je datirano 18. prosinca 1928., ali do fra Paške pismo je stiglo znatno kasnije. U pismu fra Bono nagovara fra Pašku da odustane od odlaska u Argentinu jer je slaba zdravlja, a i zbog slabe komunikacijske povezanosti između Argentine i ostatka svijeta. Fra Bono smatra da bi u Argentinu trebao biti poslan neki mlađi svećenik.⁶⁸ Nakon ovoga fra Paško je, uvidjevši realno svoje zdravstveno stanje, odustao od odlaska u Argentinu u misije.⁶⁹ Zanimljivo je da na kraju provincijal fra Dominik Mandić nije nikoga poslao u Argentinu jer očito nije mogao naći nekoga tko bi zamijenio fra Pašku.

Promjena patrona župe Čitluk i nastavak izgradnje

Prije nego je započeo pokušaj odlaska u misije fra Paško je došao na ideju da župi Čitluk, čiji je tada bio zaštitnik sv. Blaž, crkvene vlasti odrede novoga zaštitnika, patrona Krista Kralja. Kao razlog promjene navodi tučnjave⁷⁰ koje se događaju svaki put na blagdan sv. Blaža u Čitluku; promjenom zaštitnika župe one bi iščezle. Upravo zbog tučnjave groblje u Podadvoru potpalo mu je pod prokletstvo, te nije

67 “Nastojte i to ishoditi, da fra Martinac i ne mora u Split osobno dolaziti niti po Vizum, da mu i to Vi odnosno Vaš o. Leonard mogne obaviti; ovdješnji konzul mi je rekao, da se to može, kad se radi o svećeniku, koji ne ide rad svoje lične koristi” (Arhiv Provincije: SP, sv. 78, f. 76a).

68 “Tvoje izabranje za Argentiniju to je stvar tvoja i starešinstva, a samo ti velim, da je to neumjesno i za te veoma rizično sa pogleda na tvoje zdravlje. Promisli dobro, da Argentinija nije sjeverna Amerika, da imade svoje komunikacije, nego je gotovo bez komunikacija. Ovdje udaljenost mjesto od mjesta ne znači ništa, jer su sredstva, željeznice, automobili koji to svladavaju, al tamo to nije nego ćeš morati to svladjivati na noge 100 i 100 kilometara, pa jesi li ti za to?! Tamo je morao otići jedan mlađji svećenik i zdraviji i koji raspolaže barem sa tri tudja jezika. Moje je mišljenje, da ako nije kasno odkloniš tu ponudu pa neka idje netko drugi tamo, a ti pak gdje i radiš. Mislim, da ćeš više učiniti i postignuti uspjeha tu nego li u tudjini.” (Arhiv Provincije, SP, sv. 77, f. 197).

69 U svome pismu provincijalu od 21. siječnja 1929. fra Paško u jednom dijelu stavlja: “Što fra Bono o prilikam u Argentinu priča i ja sam sam o tomu razmišljao, da bi bolje taj posao koja mlada sila obavila...” (Arhiv Provincije: SP, sv. 81, f. 32).

70 U Hercegovini je između dva svjetska rata postojao ružan običaj da na dan zaštitnika neke župe dođu mladići iz druge župe i potuku se s mladićima iz domaće župe nakon pučke mise. Fratri su na sve načine pokušavali dokinuti tučnjave i nisu imali velika uspjeha u tome. Tučnjave su iščezle tek dugo nakon Drugoga svjetskog rata (usp. R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 175-181).

mogao 1926. godine slaviti na njemu misu na sv. Blaža.⁷¹ Fra Paško je razglasio među župljanima svoju ideju da župa promijeni svoga zaštitnika i po svemu sudeći ta je stvar pozitivno prihvaćena. Čak je napravio i neke pripreme. Tako navodi prema pismu od 24. travnja 1929.⁷² Kada je točno svetkovina Krista Kralja uvedena kao zaštitnik župe nije nam poznato. Vjerojatno početkom 1930-ih godina.⁷³

Izgradnja rezidencije privodila se kraju. Počinje se razmišljati i o izgradnji župne crkve,⁷⁴ a novac je trebalo namaknuti i za ovu stvar. Godine 1931., točnije 22. svibnja, provincijal fra Dominik Mandić napisao je preporuku na molbu fra Paške Martinca koja je bila upravljena na Kongregaciju de Propaganda Fide u kojoj se traži novčana pomoć za izgradnju župne crkve.⁷⁵ Nije poznato je li Kongregacija pozitivno odgovorilo na ovu molbu. Dovršavati jednu građevinu i započinjati drugu očito mu nije bila najbolja ideja jer je trebao namaknuti mnogo novca za oba pothvata. U arhivu Hercegovačke franjevačke provincija tih se godina pojavljuju popisi dugova zbog izgradnje, ali i popisi dužnika koji su bili dužni fra Paški novac. Očito je toga bilo previše jer je uprava Provincije tražila od fra Paške da smanji dugove time da otpusti svoga radnika Miška Dodiga jer mu šalju fra Petra Tolja

71 U pismu od 13. listopada 1928., u kojem je to predložio, piše: “Koliko mi je poznato nova velika svetkovina Krista Kralja nije još nigdje u Hercegovini kao patron koje župe uvedena. Skoro je svih nas okolnih župnika želja, da se ova nova Residencija sa župom u Čitluku Kralju posveti. Matica župa Gradnići imala je patrona sv. Blaža te se je služba Božja na taj blagdan - prema volji župnika držala u Gradničima ili Podadvorom u Čitluku. Podadvorom se je držala jedino radi boljeg pristupa narodu. Župa Gradnići mogla bi dakle neupadno i nadalje stati sa istim patronom, a ova Residencija i župa bude posvećena Kristu Kralju. (...). Radi tučnjave groblje je padalo na prokletstvo, te 1926. ni na sv. Blaža nije u groblju održana sv. misa, nego ovdje niže kapele na ledini...” (Arhiv Provincije: SP, sv. 75, f. 168).

72 “Jer dakle nema još nijedne župe u Hercegovini Krista Kralja, molim da se ovaj put takovom usvoji i prozove, a sv. Blaža - ako se ne bi zadržao samo za Gradniće, proglašim sekundarnim patronom ove župe. Za svetkovinu i patrona Krista Kralja već sam u župi utrao put, pošto su mi i obećali u tu svrhu kupili plašt Rex Regnum za 3.000 D. A tako je isto narod voljan tu svetkovinu uvesti za sretni pobir ljetine.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 78, f. 392).

73 Iako je fra Paško ovu inicijativu promjene zaštitnika župe prikazao kao općeprihvaćenu, kasnije činjenice ipak govore drukčije. U monografiji o župi Čitluk Jolić je zapisao: “U početku je preuzet gradnički patron sv. Blaža, a nakon što se fra Paško Martinac, prvi i dugogodišnji čitlučki župnik, 1930-ih ‘odrekao’ sv. Blaža i uveo novi patron Krista Kralja - taj je prihvaćen slabo ili nikako. U novije vrijeme vjernici masovno odlaze samo na one patrone koji su u ljetnim mjesecima, kao što su osobito sv. Ante i Velika Gospa, dijelom i sv. Ivan, dok je najveći broj ostalih patrona od nekada međužupnih sveden gotovo isključivo samo na župne. Tako i Krist Kralj izgleda kao i svaka druga nedjelja u župi: osim po propovjedniku sa strane, teško bi se po čemu drugome moglo zaključiti da se nedjelja Krista Kralja razlikuje od bilo koje druge obične nedjelje u crkvenoj godini.” (R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 160).

74 Fra Paško je u svome pismu od 23. ožujka 1930. obavijestio provincijala da je počeo vaditi kamen za izgradnju župne crkve, te da traži od inženjera Borasa da što prije napravi plan izgradnje nove crkve. (Arhiv Provincije: SP, sv. 82, f. 210).

75 Arhiv Provincije: SP, sv. 90, f. 383.

kao ispomoć, čime bi smanjio svakodnevne troškove. Isto tako preporučuju mu da provede “najrazboritiju štednju u residencijalnomu gospodarstvu i kućanstvu”.⁷⁶

Gradnja crkve započeta je 1935. godine i tada su se pojavili problemi u izgradnji. Prvotni nacrt je bio odbačen jer je bio preskup. Inače plan je odobravao biskup. Prema planu crkva je trebala izgledati u obliku križa⁷⁷ i trebala je imati kupolu, te su mnogi bili protiv toga jer bi izgradnja kupole bila preskupa.⁷⁸ Najveći protivnik izgradnje crkve bio je fra Silvestar Vasilj, župni vikar u župi, upravo onaj fra Silvestar kojega je fra Paško tražio da dođe za upravitelja rezidencije. Dok je fra Silvestar bio odsutan, fra Paško je započeo iskopavanje i nasipanje temelja nove crkve. Prema fra Silvestru temelji nisu uravnani, te je sastav zemljišta šarolik pa je temelje trebalo još više utvrditi. Drugi problem koji se pojavio odmah na početku bili su neriješeni posjedovni odnosi jer temelji crkve “ulaze u Erića ogradu” pa je vlasniku ograde trebalo ustupiti ulaz na posjed. Fra Silvestar se boji da bi taj put postao javni, a problem puta je što ne prolazi pokraj nego posred župnog posjeda.⁷⁹

Fra Paško je posljednjeg dana mjeseca ožujka napisao pismo provincijalu potanko mu objašnjujući stvari zbog kojih je došlo do sukoba, te je dao svoje mišljenje o izgradnji. Smatra da sve što navodi fra Silvestar nije točno, te da je najbolje da sam provincijal dođe izvidjeti stvar.⁸⁰ U ljeto 1935. godine fra Paško piše drugo pismo provincijalu u kojem se žali na odnos fra Silvestrov kako prema njemu, tako i prema izgradnji temelja za novu crkvu. Sve stoji na mjestu. Piše kako je “nemoćan da se sa jednim fra Šelom⁸¹ uzhrvam”, te da mu je fra Silvestar neposlušan. Traži premještaj, po mogućnosti u Slano, ili “pošaljite me slobodno kome hoćete”.⁸² Provincijal fra Dominik Mandić poslao je Franju Aržića da izvidi stanje na terenu. Franjo Aržić je napisao izvješće u kojem smatra da temelje treba bolje učvrstiti i urediti. Provincijal je zapovjedio fra Paški da se drži plana izgradnje koji je sastavio Franjo Aržić, te kudi fra Pašku da je crkva za župu prevelika i preskupa. Fra Paško je do kraja života ostao uvjeren da nije radio ništa krivo i da se držao nacrtu koji mu je uradio inženjer Bonachi. Sve u svemu, nakon svega ovoga nije se nastavilo s

76 Arhiv Provincije: SP, sv. 99, f. 132.

77 U pismu provincijalu fra Paško je napisao: “Kako je godina oprosta ‘Kristove muke’ to mi je davna želja da se još u ovoj godini otpočne sa gradnjom crkve ovdje Krista Kralja.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 107, f. 416).

78 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 124.

79 *Isto*, str. 125.

80 “Kako smo obojica dosta bijesna i u koječemu ekstremisti; to najbolje, da uzmete sa sobom inženjera, toga što ste š njim na Humcu bili pa da po mogućnosti odmah dođete ovamo da prigledate ponovno teren.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 107, ff. 416-417).

81 Fra Silvestrov nadimak bio je fra Šelo.

82 Arhiv Provincije: SP, sv. 109, ff. 101-102.

izgradnjom crkve, a i fra Paško je premješten iz Čitluka u Međugorje.⁸³ Zanimljivo je napomenuti još jednom da je fra Paško tražio upravo fra Silvestra da dođe u župu za isповjедnika i predsjednika rezidencije.

Fra Paško kao duhovnik

Fra Paško je još od studentskih dana pokazivao velik interes za duhovnost. Zanimala ga je samostanska stega, čak je bio imenovan i meštrom novaka jednu godinu, ali ipak nije bio za takvu vrstu rada. U Čitluku je vodio Treći franjevački red, onoliko koliko su mu sile dopuštale - ipak je dugo živio sam, a i materijalna izgradnja župe oduzimala mu je puno vremena. Uz to je pazio na razini Broćanskog dekanata da fratri imaju redovite susrete s trećarima.⁸⁴ Uz to dugo godina bio je dekan Broćanskog dekanata pa je morao s ostalom braćom svećenicima održavati sastanke. Izvještaje sa sastanaka redovito je slao ili u Ordinarijat ili u Provincijalat. Osim sastanaka vizitirao je župe i slao detaljna izvješća biskupu, te isto tako bio je posrednik u rješavanju pojedinih problema.⁸⁵

Fra Paško je bio poznati duhovnik, te je redovito održavao duhovne vježbe. Održavao je duhovne vježbe župnicima,⁸⁶ časnim sestrama⁸⁷ i bogoslovima.⁸⁸ Osim duhovnih vježbi za posvećene osobe brinuo se i o duhovnom stanju vjernika tamo gdje je djelovao. Već smo pisali kako je tražio više svećenika kako bi od župe Čitluk stvorio duhovno središte broćanskog kraja. Poticao je pobožnost

83 Više o građevinskim poslovima u župi Čitluk u vrijeme fra Paške Martinca može se pogledati u monografiji: R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 105-127.

84 Sami trećari tražili su upravo fra Pašku da ih vodi i na proslavu 700. obljetnice smrti sv. Franje u Sarajevu, ali on zbog obveza nije mogao ići s njima nego je tražio zamjenu i na kraju je nije uspio pronaći (Arhiv Provincije: SP, sv. 72, ff. 122, 133).

85 Krajem travnja 1932. fra Paško je dobio pismo od provincijala u kojem piše da mora predati fra Cvitanu Dodigu ukor jer je prijevremeno napustio župu Dobro Selo (Arhiv Provincije: SP, sv. 95, f. 482). Fra Paško je iste večeri vratio pismo u kojem brani fra Cvitana da nije dobio ni od koga nikakve upute da mora ostati i dalje u Dobrom Selu, nego je otišao. Fra Paško piše da će se do daljnega pobrinuti da župa funkcionira normalno, ali isto tako moli provincijala da što prije pošalje zamjenu za fra Cvitana. Na kraju pisma moli provincijala da izvidi stanje te župe jer se slabo brinu za župnika (Arhiv Provincije: SP, sv. 95, f. 490).

86 Održao je duhovne vježbe svećenicima u Mostaru u kolovozu 1931. godine (Arhiv Provincije: SP, sv. 92, f. 190), te svećenicima Broćanskog dekanata u kolovozu 1937. godine (Arhiv Provincije: SP, sv. 119, f. 363).

87 U svibnju 1935. imenovan je voditeljem duhovnih vježbi časnim sestrama u samostanu sv. Franje u Mostaru (Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 162).

88 Fra Paško je vodio duhovne vježbe bogoslovima pojedinačno, točnije onima kojima su ili odgođeni zavjeti ili onima koji su se vratili u Franjevački red. Održao je zasebno duhovne vježbe fra Gracijanu Raspudiću i fra Vinku Nuiću 1931. godine (Arhiv Provincije: SP, sv. 94, ff. 190, 204, 205, 214).

prema Kristu Kralju, čak je tražio od provincijala da se u *Molitvenik fra Anđela Nuića* uvrste “litanije Isusove”, te da se osim marijanskih pjesama uvrste i pjesme sv. Josipu kao i razne devetnice “da se ne mora po drugim molitvenicima svaki put tražiti”. Predložio je provincijalu da, ako bi *Molitvenik* bio predug, tiskaju zasebnu knjigu s deveticama i pjesmama.⁸⁹ Pismo je napisano 17. kolovoza 1932., a biskup je svoj *imprimatur* dao 15. listopada pa izgleda da je fra Paškine prijedloge provincijal fra Dominik Mandić uveo u novo izdanje molitvenika.⁹⁰

Gotovo svi njegovi životopisi ne navode⁹¹ ni jednu važnu službu koju je obnašao unutar Hercegovačke franjevačke provincije. Naime, bio je definator provincije u razdoblju između 1934. i 1937. godine za vrijeme provincijala fra Mate Čturića.⁹²

Unatoč svom trudu oko izgradnje župe Čitluk⁹³ fra Paško se na kraju odlučio po-

89 Arhiv Provincije: SP, sv. 98, f. 231.

90 U uvodniku *Molitveniku* fra Dominik piše: “...mnoge stvari, koje se rjeđe upotrebljavaju, ispustili (smo), ali i neke nove molitve nadodali, pouke i upute napisali, i sve zgodno novim redom poredali. Tim smo putem još dalje posli u ovom izdanju, tako da ćeš u ovom molitveniku naći sve pobožnosti, koje su općenito primljene i obljubljene u katoličkom svijetu...” (Preuzeto iz: Ante MARIĆ, “Dvadeset i dva izdanja Molitvenika fra Anđela Nuića”, u: *Fra Anđeo Nuić, život i djelo: u prigodi 160. obljetnice rođenja (1850.-2010.)*, prii. Robert JOLIĆ - Ante MARIĆ, Mostar, 2010., str. 173).

91 Podatak ne nalazimo ni na službenoj stranici Vicepostulature koja se bavi postupkom za proglašenjem fra Paške slugom Božjim, ali ni u *Leksikonu* Hercegovačke franjevačke provincije. www.pobjeni.info/fratri/fra-pasko-martinac (pristupljeno 11. rujna 2024.); R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 268-269.

92 *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 34.

93 Koliki je trag ostavio fra Paško u ovoj župi, možda najbolje govori svjedočanstvo fra Častimira Majića o proslavi svetkovine Krista Kralja koju je organizirao tadašnji čitlučki župnik fra Bernardin Smoljan 1938. godine: “Fra Bernardin Smoljan pozvao je nas bogoslove iz Mostara iste godine na proslavu svetkovine Krista Kralja, zaštitnika te župe. To je bila nadahnuta manifestacija žive vjere toga naroda i raspjevane kršćanske zajednice. U središtu slavlja isticala se oduševljena mladež koju je organizirao te vjerski i liturgijski odgojio bivši dugogodišnji župnik fra Paško Martinac (1918.-1936.). On je u toj župi bio pokretač liturgijskog pokreta u čemu je predusretao smjernice Drugog vatikanskog sabora. Svojom svetačkom pojavom osvajao je ljude i uvodio ih u tajne kršćanske vjere i vječnog spasenja. (...) Gotovo cijeli svoj svećenički život proveo je u dušobrižništvu na raznim župama i svagdje ostavio vidan biljeg svog bogatog rada. Odlikovao se dubokom pobožnošću i društvenom zauzetošću što je nastojao prenijeti i na svoje župljane koji su ga zbog toga visoko cijenili i s njime usko surađivali. Tu djelatnost posebno je razvio u čitlučkoj župi za svog župničkog djelovanja i plodonosnih uspjeha. Ovdje je župu liturgijski organizirao i uzorno obnovio kod dijeljenja svetih sakramenata i misnih obreda. Posebno je u to uključio mladost koja ga je nosila na krilima vjere i s njime usko surađivala. On je u toj župi postao prava legenda jer ju je uzdigao među najuglednije katoličke zajednice u Hercegovini.” (Častimir MAJIĆ, *U nebo zagledani; Crtice o 66 hercegovačkih franjevaca, komunističkih žrtava koje poznavah*, Široki Brijeg - Zagreb, 2012., str. 135-136).

vući se iz svega, ponajviše zbog sukoba s fra Silvestrom Vasiljem. Traži premještaj i biva poslan u župu Međugorje.⁹⁴

Župnik u Međugorju

Fra Paško dolazi za župnika u Međugorje 1936. i tu ostaje do 1939. godine. Župu je naslijedio ili točnije za župe se zamijenio s fra Bernardinom Smoljanom jer je fra Bernardin otišao na njegovo mjesto župnika u Čitluku. Fra Paško je imao zadatak započeti izgradnju nove župne crkve u Međugorju. Zadatak je bio vrlo nezgodan jer sama lokacija izgradnje nove crkve bila je sporna za jedan dio župe. Do tada postojao je "status quo" prema kojemu je župna kuća bila na području sela Međugorje, a župna kuća na području sela Bijakovići, točnije na granici dvaju sela. Stara crkva nalazila se na području sela Bijakovići i zbog terena bila je skoro neupotrebljiva, te opasna za bilo kakvu vrstu okupljanja u njoj. Izgraditi novu crkvu na istom mjestu nije bilo moguće zbog terena pa se pokušalo izmjestiti crkvu iza župne kuće, točnije na područje sela Međugorje, zbog čega su se žitelji sela Bijakovići itekako bunili.⁹⁵ Stvar je pokušao srediti fra Bernardin ali nije uspio i na njegovo je mjesto poslan fra Paško u nadi da pomiri zavađena sela i pokrene izgradnju crkve. Nažalost, za fra Pašku misija je bila skoro pa i nemoguća. Sukobima nije uspijevaao doći na kraj. Izgradnja nove crkve blokirana je na sve načine, ponajviše u ometanjima izgradnje na način da bi započeti radovi bili uništeni tijekom noći. Čak su mu u listopadu 1938. godine razbili i prozor na župnoj kući u kojoj je stanovao. Zbog svega je morao intervenirati i kod općinskih vlasti.⁹⁶ Biskup Alojzije Mišić uputio je nekoliko smjernica fra Paški jer su napadi postali sve učestaliji, a i zbog toga što je općinska vlast zabranila okupljanja župljana oko nove crkve koja je bila u izgradnji. Traži da se detaljnije ispituju sve češći napadi na crkveno imanje, a isto tako da se svi svećenici u dekanatu usuglase u zajedničkom sprječavanju daljnjih izgreda kroz propovijedi i ispovijedi. Što se tiče ispovijedanja, traži da se buntovnicima uskrati ispovijed "dok se ne otresu buntovluka".⁹⁷ Nedugo nakon toga fra Paško je doznao da je optužen u Ordina-

94 Više puta provincijali su opominjali fra Pašku da riješi dugove nastale oko izgradnje crkve i rezidencije, što je fra Paško i učinio tako da njegov zamjenik fra Bernardin Smoljan dolazi u sređenu župu. Jolić u monografiji o župi Čitluk piše: "Dug koji je fra Paško ostavio iza sebe iznosio je 36.505. dinara, a od prodane rakije i vina dobitak je do sredine 1937. iznosio 37.200, tako da fra Bernardin praktično nije naslijedio nikakvih dugova." (R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 121).

95 Više o pokušaju izgradnje nove crkve, projektima i svadama u: Robert JOLIĆ, *Župa Međugorje: 120 godina samostalnog života (1892.-2012.)*, Međugorje, 2013., str. 109-141.

96 Arhiv župe sv. Jakova apostola u Međugorju: Spisi, sv. 14. (god. 1935.-1939.), br. 47.

97 Arhiv župe sv. Jakova apostola u Međugorju: Spisi, sv. 14. (god. 1935.-1939.), br. 50.

rijatu kako je ipak ispovijedao buntovnike, na što on niječno tvrdi u svome pismu od 19. prosinca 1938. navodeći kako ne zna tko ih ispovijeda i “ko ih uopće može ispovjedati?!! Ja sam naprosto odgovorio: Rogonje i ne dolaze k meni.”⁹⁸ Kao prilog poslao je svoje pismo upućeno glavarima sela u kojima potiče na božićni mir i na izmirenje među zaraćenim stranama⁹⁹ tražeći da priznaju odluke crkvene vlasti.¹⁰⁰ No, ni ovdje se vatre nisu nimalo stišale.

U pismu od 28. prosinca provincijal traži od njega da razjasni, je li zagovarao podjelu župe na dva dijela, te da se ne miješa u seoske poslove svoje župe.¹⁰¹ Na pismo je odgovorio dva dana poslije. U njemu piše da je zadnje tri godine župnik u Međugorju, te da “nema motiva kojeg sam našao u sv. Pismu, od koga sam čuo ili sam izmislio, da se nisam poslužio na izmirenju ove župe. Što dalje to gore...” Kako nije imao uspjeha, na sv. misi u Šurmancima (na koju ga je poslao biskup) pozvao je župljane ili na izmirenje ili na odcjepljenje jer ništa drugo nije mogao. U drugom dijelu pisma piše kako je u sporu između Međugorčana i Dreteljana bio prisutan jer je bio pozvan od općinskih vlasti zato što je sastanak bio pomirbenog karaktera.¹⁰² U drugom pismu napisanom mjesec dana poslije, točnije 30. siječnja 1939., fra Paško piše provincijalu fra Mati Čuturiću u Mostar kako neki Međugorčani žele na razgovor kod biskupa jer su uvidjeli da svemu mora doći kraj. Biskup još uvijek želi da se crkva gradi na predviđenom mjestu, iako drugi dio župe ne želi ni čuti za to. Svi uviđaju da je podjela župe najbolje rješenje.¹⁰³ Njegove slutnje bile su istinite i to je napisao u pismu od 9. veljače u kojem opet traži da se župa podijeli na dva dijela i traži da premjesti župnu kuću na drugo mjesto, kako bi bio bliže Šurmancima i da bi njih pokušao zadržati u okviru međugorske župe.¹⁰⁴

Ne uspijevajući naći rješenja za pomirbu župe fra Paško je premješten u samostan na Humac gdje je vršio službu drugoga meštra novaka i tu je ostao do sredine 1940. godine. Prvi meštar fra Mile Leko nije bio zadovoljan fra Paškom jer je fra

98 Arhiv Provincije: SP, sv. 125, f. 416.

99 “Ko hoće da mu božićni dar kršćanske dužnosti ispovijedi i pričesti bude primljen, taj se je dužan prije izmiriti sa svojim bližnjim, inače bi bio to dar svetogrđa nesvetoga Jude.”

100 Arhiv Provincije: SP, sv. 125, f. 417.

101 “Neki ljudi mi kazivali, da ste Vi na Božić, kada ste misu govorili u Šurmancima, svjetovali diobu župe Megjugorske. Izvijestite, šta je na stvari. Ne bi lijepo bilo, da mi mlagji razvaljujemo, što su nam naši stari namrli. To je naša franjevačka župa. Mi moramo spajati, a ne razdvajati. / Isto tako su nam rekli, da ste išli u komisiju u sporu ispaše između Megjugorčana i Dreteljane. Kako bi to izgledalo, kada bi s jedne strane fratar predvodio Megjugorčane, a s druge Dreteljane, pa bi se našao napokon fratar proti fratra! Izvijestite i o tom...” (Arhiv Provincije: SP, sv. 125, f. 420).

102 Arhiv Provincije: SP, sv. 126, f. 73.

103 Arhiv Provincije: SP, sv. 126, f. 176.

104 Arhiv Provincije: SP, sv. 126, f. 192.

Paško bio zauzet radom u školi, a i fra Mile je želio mlađeg svećenika za drugoga meštra pa bi njemu samom bilo mnogo lakše i imao bi manje posla.¹⁰⁵ Uprava Provincije je uvidjela kako fra Paško, unatoč svetu načinu života, nije za odgojitelja jer je previše vremena proveo po župama pa je izgubio crtu odgojitelja. Premjestila ga je u Slano.

Upravitelj samostana u Slanom

U Slano dolazi u svibnju 1940. godine i preuzima službu upravitelja samostana. Samostan u Slanom bio je mjesto predviđeno za odmor i tu su redovito dolazili fratri provoditi ljetno ferije. Od tih prihoda zarađenih tijekom ljeta samostan je živio, točnije njegov upravitelj, te posluga koju je imao kao ispomoć. Kada je došao, fra Paško je imao dva pomoćnika u samostanu. Jedan od njih bio je Dinko Vukšić, na kojega se fra Paško žalio da ponekad ima problema s alkoholom, te da je stalno ili na rivi gdje dočekuje i ispraća brodove ili je u krčmi. Traži od uprave Provincije da ga otpusti jer, uz prva dva poroka, izgleda da ponekad zna uzeti novac iz crkvene blagajne. Fra Paško traži od uprave da mu pošalje otpusnicu jer već ima drugoga pomoćnika, "maloga iz Lisca", pa moli upravu da se očituje o tom pitanju jer ne treba dvojicu pomoćnika.¹⁰⁶ Uprava Provincije odgovara na pismo i traži od Dinka Vukšića da se popravi. U slučaju da se to ne dogodi, naređuje fra Paški da ga otpusti iz samostana.¹⁰⁷ Fra Paško je imao dobre odnose sa župnikom župe Slano don Ivom Čučukovićem. Krajem godine, točnije sredinom studenoga, dogovorili su da se u župi održe pučke misije. Fra Paško je pisao provincijalu da bi volio da pučke misije održe fra Vendelin Vasilj i fra Mladen Barbarić, te da prikažu jedan religiozni film. Fra Paško je naveo koliko bi koštali troškovi dopremanja akumulatora, te električnih aparata potrebnih da se film prikaže. Župnik don Ivo organizirao je sve i platio troškove, te su održane pučke misije na Bezgrešno začće BDM. Pučke misije su odlično prošle jer ubrzo fra Paško javlja da će i stonski dekan uskoro tražiti misionare za održavanje pučkih misija na razini dekanata.¹⁰⁸

105 "Za fra Pašku pak je poznato, da je pobožan i svet redovnik, no bit će zaposlen sad sa školom u Ljubuškom, i kako misle ovdašnji svećenici, nije za to. Pa i mališi mi vele, da im je bilo dodijalo i zamorilo ih slušanje dnevno po sat i više preko ljeta, kako im čita neko svoje djelo 'o svetištima'. I meni je čudnovato, kud će s tim osobito u početku Novicijata." (Arhiv Provincije: SP, sv. 127, f. 396).

106 Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 123.

107 Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 130.

108 Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 405; Robert JOLIĆ, *Hercegovački franjevci sto godina u Slanom (1922.-2022.)*, Mostar, 2023., str. 229.

Već smo vidjeli kako se osim brige za duhovno stanje područja u kojem je živio fra Paško brinuo i za materijalni napredak, pa je tako s općinskim vlastima bio u dogovoru da se na samostanskom zemljištu izgradi štala gdje bi se skupljalo gnojivo za potrebe samostana. Provincijal je bio oprezan s tim projektom jer nije želio da fra Pašku nasamare općinske vlasti u svezi s tim pitanjem.¹⁰⁹ Fra Paško je odmah nakon nekoliko dana, točnije 21. studenoga, odgovorio na provincijalovo pismo navodeći razloge zašto bi bilo dobro graditi štalu. Navodi kako bi se tim moglo nagnojiti maslinik, vinograd, te sve povrće što sadi. Isto tako višak gnojiva dao bi se lokalnoj zadruzi, pa moli provincijala mišljenje za sve navedeno.¹¹⁰ Od štale izgleda na kraju nije bilo ništa jer je ubrzo Drugi svjetski rat došao i na tadašnje jugoslavensko ozemlje, te su talijanske snage okupirale dalmatinsku obalu, pa fra Paško nije bio u materijalnoj mogućnosti izgraditi tu štalu.

Još prije početka Drugoga svjetskog rata fra Paško je počeo preuzimati brigu za neke okolne župe zbog nedostatka svećenika po župama. Prvo je u listopadu 1940. tražio dopuštenje od provincijala da može ispovijedati časne sestre u Stonu jer nisu imale ispovjednika.¹¹¹ Zatim postaje privremeni upravitelj župe Doli jer je župnik don Josip Cirković otišao na odsluženje vojnoga roka. Prvo je tražio dopuštenje od provincijala i on mu je to dopustio, uz uvjet ako mu to dopuštaju samostanske obveze. Božićne je blagdane proveo u toj župi, a naknadno je biskup tražio od njega da formalno preuzme župu i bude u njoj za vikend, dok bi se tijekom tjedna za župu brinuo župnik iz Banića. Za svoj rad primao je mjesečnu plaću i u župi je ostao sve do travnja 1941. godine.¹¹²

109 “Radi one štale mnogi sumnjaju, koliko bi se godišnje skupilo gjubra. Trebalo bi preko pouzdanih ljudi ustanoviti sigurnu rentabilnost pa se onda upuštati u troškove. Pitanje je, koliko vremena konj ili mazga tu ostaje i koliko gjubra prosječno jedno živinče kroz to vrijeme ostavi. Mogao bi po svojoj štali dati neke informacije dati (!) Golušić. Boje se ovdje, fra Paško je dobričina, navest će ga na trošak i prikazati mjesec u vodi za sir, a naj poslije nema računa. To raspitajte dobro, ali samo poštene i pouzdane kršćane pa mi javite, šta vele. Izmjerite visinu tog zida. - Još bi bilo najpristojnije da općina na svoj trošak sve uredi, mi da damo samo zemljište pa da to bude investicija općine za slanski samostan. Nećemo mi odnijeti ni samostana ni štale ni gjubra.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 405).

110 “Glede štale, iz reda vele ljudi da bi nam se stalno isplatila. Bez đubra uzaludan je rad. Ove je godine priličito mnogo - ako se ne varam 100 kg, fra Berto posadio, pa šta se našlo? Sitniža do jedno 5 kvintala, a bila kišna i pogodna godina za njih. Tako je i sa vinogradom, maslinama i svim ostalim povrćem. Jedna krava premaleno je ovdje za gnojivo zemljišta.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 471).

111 Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 496.

112 Arhiv Provincije: SP, sv. 131, ff. 516, 517. Jolić na kraju teksta o fra Paškinu djelovanju u župi Doli piše: “Tako je fra Paško župu služio oko pola godine; njegovo ime u *Šematizmu Dubrovačke biskupije* nije upisano među dušobrižnike navedene župe.” (R. JOLIĆ, *Hercegovački franjevci sto godina u Slanom*, str. 266).

Počinje Drugi svjetski rat i Talijani dolaze na slansko područje i zaposjedaju samostan.¹¹³ Tijekom tri godine, točnije od 1941. do 1943., koliko su Talijani boravili u Slanome, napravljeno je štete u iznosu od preko dva milijuna kuna. Fra Paško se u kronici, koju je vodio, žali kako su Talijani tijekom svoga boravka napravili veliku štetu u samostanu i da su odnijeli što god su mogli.¹¹⁴ Koliki je nered napravljen tijekom fra Paškina boravka u Slanom, vidljivo je iz detaljnog popisa šteta koji donosi Jolić u svojoj monografiji.¹¹⁵

1) Porazbijali gotovo sva stakla na prozorima i vratima, uništili lepirice na prozorima za zaštitu od sunčane žege i drvenariju na prozorima u vrijednosti.....	100.000 Kn
2) Uništili samostansku biblioteku. Odnijeli mnoge knjige osobito vrijednije, druge pokvarili ili zapalili u vrijednosti oko.....	1.000.000 Kn
3) Razlupali četvora vrata u vrijednosti.....	24.000 Kn
4) Učinili štetu u samostanu na podovima, zidovima i raznim uređajima u vrijednosti	117.000 Kn
5) Sa 8 kavaleta odrezali i odnijeli platno u vrijed[nosti].....	28.000 Kn
6) Odnijeli veliki stol i 3 stolice vrijednosti.....	15.000 Kn
7) Odnijeli plahta za krevete vrijednosti	15.000 Kn
8) Odnijeli 3 deke vrijednosti	15.000 Kn
9) Odnijeli madrace za 2 kreveta i 2 posteljine	20.000 Kn
10) Odnijeli sobnih ručnika u vrijednosti	6.000 Kn
11) Odnijeli pokrivala za krevete u vrijednosti	15.000 Kn
12) Odnijeli 23 escajga, 10 šolja za bijelu i 7 za crnu kavu, 16 tanjira i 20 servieta u vrijed[nosti] oko	100.000 Kn
13) Odnijeli raznih kuhinjskih posuda, flaša, kanta i lonaca u vrijednosti...	30.000 Kn
14) Odnijeli suhog mesa, ulja itd. u vrijednosti	25.000 Kn
15) Odnijeli crkvenih svieća i šterika u vrijednosti	5.000 Kn
16) Odnijeli rakije u vrijednosti	15.000 Kn
17) Odnijeli kuhinjskih drva u vrijednosti	10.000 Kn

113 Kad je proglašena NDH, 10. travnja 1941., u Slanome je nastalo opće oduševljenje, te su pozdravljeni hrvatski vojnici koji su boravili tu prije dolaska Talijana. (Hrvoje MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Zagreb, 2021., str. 91).

114 H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 256.

115 Tablica preuzeta iz: R. JOLIĆ, *Hercegovački franjevci sto godina u Slanom*, str. 108-109.

18) Odnieli željezna vrata sa sam[ostanskog] zdenca u vrijednosti	33.000 Kn
19) Odnieli sam[ostanskih] dasaka i greda u vrijednosti	15.000 Kn
20) U sam[ostanskom] vrtu tal[ijanske] mazge ogulile su gotov sve voćke (masline, smokve i bademe), vojnici izrazbijali mnoge stupove za odrinu i izorili mnoge prezide. Šteta iznosi najmanje.....	100.000 Kn
21) Vojska je 1943. obrala sav sam[ostanski] vinograd, koji je mogao dati 7-8 q grožđa, i uništili mnoge loze. Šteta se cieni na	50.000 Kn
22) Posjekli su 10 velikih borova u vrijednosti	50.000 Kn
23) Uništili su 4 vratnika za samostan, koji su bili izrađeni od bračkog kamena i ukrašena ornamentikom u približnoj vrijednosti	100.000 Kn
24) Uništili su pred crkvom 4 sarkofaga i kod toga su odštetili pročelje crkve. Šteta se cieni na	50.000 Kn
25) Razorili su sam[ostanske] zidove u vrijednosti	55.000 Kn
Svega:	2,043.000 Kn

Fra Paško tijekom rata opslužuje još nekoliko župa po potrebi, jer zbog rata nije bilo svećenika. Župa u kojoj se najdulje zadržao je Banići, gdje fra Paško dolazi jer je župnik otišao u lipnju na odmor u Mađarsku (bio je Mađar), te se zbog rata nije mogao vratiti. Župu Banići fra Paško je opsluživao sve do travnja 1942. godine, kad župu preuzima drugi svećenik. Bilo je pokušaja da se fra Paško proglasi stalnim župnikom župe, ali je uprava Provincije bila oprezna s tim, unatoč tome što je fra Paško bio zadovoljan župljanima (i oni njime) koji su bili dosta darežljivi prema njemu, a primao je i mjesečnu plaću pa je bio financijski osiguran u ratnim vremenima. Ostale župe koje je povremeno opsluživao tijekom prve polovice 1941. godine jesu Kliševo, Ponikve i Lisac.¹¹⁶

Od sredine 1942. godine fra Paško je ponovno trajno nastanjen u samostanu u Slanome bez ikakve službe u Dubrovačkoj biskupiji. U međuvremenu mu je otišao Dinko Vukšić, a došao je brat laik fra Ljubo Perić. Uz fra Ljubu s njim je živio i fra Krsto Kraljević koji je bio na liječenju u Slanome. Fra Paško u svome pismu provincijalu fra Krešimiru Pandžiću iz svibnja 1942. godine piše o teškome stanju u samostanu. Moli da mu provincijal pošalje dvije koze jer mu treba mlijeka, a i gnojiva jer bez njega imati bašču ne bi imalo smisla. Nadao se da će kupiti kravu i tele, ali nije uspio jer joj je cijena na tržištu bila previsoka. Tražio je i malo kože kako bi mogao napraviti nove sandale jer su trenutne toliko istrošene da su nepopravljive.

116 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, ff. 519, 520; R. JOLIĆ, *Hercegovački franjevci sto godina u Slanom*, str. 246-247.

Unatoč tome što se “riješio” Dinka Vukšića, novih problema imao je s fra Ljubom jer je bio neaktivan i nemaran u svojoj službi. Traži da mu se pošalje okretniji brat laik.¹¹⁷ Nažalost, za fra Pašku provincijalov odgovor zbog ratnog stanja bio je u većini slučajeva negativan. Fra Krsto mu i dalje ostaje u samostanu, isto tako i fra Ljubo jer mu nema koga drugoga poslati. Isto tako provincijal mu piše kako mu ne može poslati ni koze.¹¹⁸ Već u godinama i tjelesnoj nemogućnosti da sve izdrži fra Paško traži premještaj u pismu od 22. lipnja 1943.¹¹⁹ Fra Paškin nasljednik fra Jerko Boras piše provincijalu fra Leu Petroviću kako je samostan zapušten, te da je nezadovoljan neradom, očito fra Ljube.¹²⁰ Osim fra Ljubom bio je i nezadovoljan jer je prvih nekoliko dana morao provesti izvan samostana zato što je fra Paško primio nekoliko izbjeglica, te je tek nakon deset dana dobio četiri sobe na raspolaganje.¹²¹ Za ovakvo stanje i ne treba kriviti fra Pašku jer već smo vidjeli kako se trudio gdje god je stigao, ali očito i njega su godine sustigle pa više nije mogao obavljati poslove kao prije.¹²²

Fra Paško odlazi na Humac u ljeto 1943. godine. Postavljen je za pomoćnika župniku u Veljacima, fra Slavku Luburiću. Potrebnu jurisdikciju od biskupa Petra Čule dobio je posljednjeg dana mjeseca kolovoza 1943. godine.¹²³

Župa Veljaci i smrt

Nakon što se oporavio i dobio potrebne kanonske ovlasti, fra Paško se premješta u Veljake. Tu je živio skupa najprije s fra Slavkom Luburićem, a kasnije s fra Julijanom Kožulom. U siječnju 1944. godine savezničke snage bombardiraju Mostar, te čine velike štete na samostanu, a time i na teološkoj školi koja je djelovala u samo-

117 Arhiv Provincije: SP, sv. 136., f. 86.

118 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 125.

119 Arhiv Provincije: SP, sv. 140, f. 54-57.

120 R. JOLIĆ, *Hercegovački franjevci sto godina u Slanom*, str. 105-106.

121 H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 260.

122 U kakvom je stanju bio fra Paško nakon Slanoga, možda najbolje govori molba koju je provincijal poslao na Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja u siječnju 1944. godine. U molbi piše: “O. fra Paško Martinac (dosadašnji kapelan na Humcu) rođen je 23. VI. 1882. u Čerinu - kotar Mostar, a za svećenika je ređen 14. VIII. 1907. Od 1908. god. do danas vršio je navedeni O. Martinac dušobrižničku službu po različnim mjestima u Hercegovini. Usljed dugogodišnje službe po kršovitim mjestima postao je nesposoban za dušobrižničku i svaku drugu službu. Radi toga ga je Provincijalat hercegovačkih franjevaca 5. 1. 1944. razriješio svake službe i ostavio ga u samostanu na Humcu kao nemoćna i izsluženoga svećenika. Moli se Naslov, da izvoli O. fra Paški Martincu odobriti beriva kao izsluženom svećeniku (mjesečno 3.000 Kn.) počevši od 1. II. 1944.” (Arhiv Provincije: SP, sv. 142, f. 37). Na ovo pismo Ministarstvo je odgovorilo potvrdno, te odobrilo fra Paški mirovinu u iznosu od 4.000 Kn i da ih počinje primati od 1. veljače 1944. (Arhiv Provincije: SP, sv. 142, f. 38).

123 Arhiv Provincije: SP, sv. 140, ff. 366-367.

stanskim prostorima. Trebalo je bogosloviju izmjestiti na druga mjesta jer je život u Mostaru bio nemoguć.¹²⁴ Jedna skupina bogoslova došla je u Veljake i tu jedno vrijeme živjela s fra Paškom i fra Julijanom.¹²⁵ Dok su boravili u Veljacima, fra Paško im je, prema naredbi provincijala fra Lea Petrovića, održao duhovne vježbe. To se dogodilo u proljeće 1944. godine.¹²⁶ Druga ovlast koju je dobio od provincijala bila je da produlji privremene zavjete fra Ljudevitu Rupčiću na godinu dana, što je fra Paško i učinio i potom javio provincijalu u pismu 30. srpnja 1944.¹²⁷ Iz ovoga vremena imamo pojedina svjedočanstva o fra Paškinu boravku u Veljacima. Bogoslovi su prema njemu imali samo riječi hvale jer ih je skupa sa župnicima rado primio i s njima se družio, te u radosti dijelio te teške dane.¹²⁸

124 U službenom glasniku Hercegovačke franjevačke provincije provincijal fra Leo Petrović zapisao je: "Sile nas neobično teške prilike, da naše bogoslove razmješamo po našim župama. Bogoslove svećenike morat ćemo razmjestiti dok one, koji nijesu svećenici morat ćemo razdijeliti na skupine ili ćemo kako drugačije s njima upravljati. Svaki će morati ostati ondje, gdje mu se bude odredilo. Bez naročite odredbe provincijalata ne će se smjeti premješati niti bilo kuda hodati. Osim toga će biti pod vlašću i ovisnošću odnosno župnika u svemu. Zajednički će moliti oficije i krunicu, držati razmatranje i duhovno štivo. U veliko smo stisci, pa će nas pp. oo. razumjeti zašto poduzimljemo tako izvanredne mjere. Drugoga izlaza u ovim nezgodama ne nalazimo. Trošak za tako razmještene bogoslove svakako će snositi sama provincija. Pp. oo. bratski molimo, da budu našoj najmlađoj braći u svemu na ruku: da ih paze, čuvaju kao oči u glavi, bdiju nad njima i budu im mjesto otca i majke. Neka u braći župnicima nađu zamjenu primjerenih profesora i meštara..." (Leo PETROVIĆ, "Naredbe i obavijesti", *Hercegovina franciscana; za nutarnji život i veze članova Hercegovačke franjeve. Provincije*, sv. VI, Mostar, 1935., str. 28-29).

125 O razlogu odabira Veljaka piše svjedok vremena fra Janko Bubalo: "Veljaci su se, iako su strogo granično selo s nemirnom zabiokovskom Dalmacijom, sve u svemu, smatrali toliko sigurnim da su u njih, zbog bombardiranja Mostara, od polovice četrdeset i treće do polovice četrdeset i četvrte smjestili kao u zaklon dvadeset i dvojicu naših studenata bogoslovije, dok se u rujnu, nakon ljetnih praznika, zbog konačne blizine partizana i već predviđenog hveopćeg povlačenja hrvatskih i njemačkih jedinica nisu prebacili u našu kuću u Čitluku, odakle su se koncem listopada povukli prema Mostaru. A, onda, kud je tko stigao..." (Janko BUBALO, *Apokaliptični dani*, Mostar, 2014., str. 105).

126 Arhiv Provincije: SP, sv. 143, f. 79.

127 Arhiv Provincije: SP, sv. 143, f. 396.

128 O boravku u Veljacima fra Stanko Vasilj piše: "Župnik Veljaka bio je fra Slavko Luburić, a pomoćnik fra Paško Martinac. Primili su nas s neobičnom srdačnošću i veseljem. Nakon dvogodišnjeg polugladovanja u Mostaru sada smo se mogli svaki čas krijepiti dobrom pšeničnicom slanine što miriše dimom i obilnošću. Ni podrum nam nije bio zaključan. Kad nas je svijet, odmah drugi dan po dolasku, na blagdan sv. Josipa, zapazio u tolikom broju, njihovoj pažnji nije bilo kraja. Iako je bio rat već u svojoj četvrtoj godini, kuća nam je za nekoliko dana bila puna krumpira i svega ostaloga što je potrebno za varivo. (...) Iako nas je bilo u starom župskom stanu osamnaest, svakom je bilo široko. Nitko nikome nije smetao. Jer bili smo 'jedno srce i jedna duša'. Nažalost, koncem srpnja bombardiran je i onemogućen za stanovanje i samostan na Humcu, pa tadašnji novaci sa Humca morali nastaviti svoj novicijat u Veljacima, a mi se razidismo opet 'kud koji' po Hercegovini" (preuzeto iz: P. KNEZOVIĆ, *Studij bogoslovije u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji 1860.-1945.*, str. 528-529). Novaci su s Humca prešli u Veljake jer je humački samostan bio bombardiran u srpnju 1944. godine pa su preostalo vrijeme svoje formacijske godine novaci proveli u Veljacima (Robert JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevacu*, Mostar, 2009., str. 23).

U drugoj polovici 1944. godine partizanske postrojbe vrše pritisak na ratnoj liniji i probijaju je, te počinju zauzimati granične dijelove Hercegovine i napredovati prema unutrašnjosti. U zauzeta područja dolazili su pripadnici OZN-e, te vršili teror nad civilnim stanovništvom, a isto tako i nad hercegovačkim franjevcima.¹²⁹ Fra Paško je bio iznimno cijenjen i nije nikome bio prijatna, za razliku od fra Julijana Kožula¹³⁰ s kojim je živio u Veljacima. Fra Julijan Kožul je zarobljen krajem siječnja ili početkom veljače 1945. godine, te su ga prvo smjestili u Vitinu. Doznajući da su partizani zarobili fra Julijana, fra Paško je krenuo u Vitinu pokušati ga osloboditi. Pokušao je to u dva navrata, ali nije uspio i na kraju je pošao za njim jer su ga partizani povelili sa sobom u Ljubuški.¹³¹ U Ljubuškom ga

129 Detaljni prikazi tih događaja opisani su u: Ivica ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije: Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. - ožujak 1945.)*, Mostar, 2019.

130 Fra Julijanov grijeh je bio taj što je otišao iz Veljaka u Vitinu dočekati hrvatsku vojsku. O tome fra Janko Bubalo piše: "Tako je fra Julijanu, u času toga munjevitog ustaško-domobranskog naleta prema Ljubuškom, doletjelo zadihano nekoliko susjeda - seljaka i pozivali ga da pođu zajedno u Vitinu na susret s tom vojskom. I tako su nekako pošli, ali su ubrzo doznali da u Vitini nema ničije vojske: smirili se i vratili kući. Ali, naravno, to nije moglo ostati potpunom tajnom pa su partizani na nepotrebnom bijegu iz Vitine svratili i povelili fra Julijana sa sobom. Oni to nisu ničim obrazlagali, ali Julijan nije više nikada vidio svoje veljačke kuće." (J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, str. 133). Komunisti su naknadno opravdali to svoje uhićenje scenom koju su sami inscenirali, a ona je izgledala ovako: "Fra Julijan Kožul, župnik iz sela Veljaka, u času kada su ustaše stigli u Ljubuški, podigao je u svom selu slavluk za doček ustaša, sakupio seljake i krenuo ustašama u susret. On je jašio na konju, koji je bio prekriven pokrivačem sa izvezenim slovom 'U' na njemu." (I. ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije*, str. 275, bilj. 808).

131 O fra Paškinim intervencijama fra Janko Bubalo je zapisao: "Tako je i jedinica, koja je još sa sobom vodila fra Julijana Kožula, predvečer 4. veljače došla u Vitinu. Fra Julijana su s još nekim 'zarobljenicima' smjestili u zatvor 'Mog dvorca' begova Kapetanovića, koji je (danas ruševina) onda još bio imponantna izgleda. (...) Istoga dana (4. veljače, op. A. P.) oko tri popodne vidjeli smo fra Pašku Martinca kako u pratnji jedne žene prolazi cestom prema vitinskoj čaršiji. Poslije smo doznali da je fra Paško čuvši da se fra Julijan, kao zarobljenik, nalazi u kući Jure Matića (koji je s Julijanom i strijeljan!) stalno navaljivao da ga puste do komandanta i fra Julijana. Kad je on to konačno i uspio, stao je živo uvjeravati komandanta da je fra Julijan nevin. I, ako je itko tu nešto kriv, da je to on, fra Paško. Komandant ga je odbio i gonio ga da ide kući i da mu ne dosađuje. Ali fra Paško se nije dao! On je otišao u župsku kuću, valjda se malo bolje obukao i pošao pratiti fra Julijana, kako su mu konačno dopustili. Međutim, kad je došao do Matića kuće, fra Julijan je već bio odveden u Vitinu. Fra Paško je onda sam pošao za njim, a na putu mu se pridružila već spomenuta žena. Fra Julijan je odmah izravno bio odveden i zatvoren u Kapetanovića-dvorcu. Tako je i fra Paško, tražeći Julijana, dospio k njemu u zatvor. Sutradan (5. veljače, op. A. P.) su ih obojicu, s većom skupinom zatvorenih seljaka (pješice, naravno) odveli u Ljubuški. Poslije su mi mnogi Probojani pričali kako su vidjeli putem ta dva bratra, te da su obojica nosili po nekoliko, preko ramena obješenih, živih kokošiju, koje su ih bile strašno po habitima isprljale. Na tome putu fra Julijan je nekako uspio na jednom mjestu skinuti svoj ručni sat i predati ga jednoj ženi s napomenom da ga što prije preda meni. Ona je to i učinila, ali tek kada sam ja izišao iz zatvora. Nije prije ni mogla!" (J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, str. 137-138).

je ispitivao stanoviti Petar Jelčić koji je na kraju ušao i u raspravu s fra Paškom jer ga je fra Paško odvrtao od njegovih ideoloških ideja.¹³² Prema već citiranom fra Janku Bubalu, fra Paško i fra Julijan su ubijeni, točnije strijeljani, 7. veljače 1945. u Ljubuškom polju skupa s drugim zatvorenicima s kojima su bili. To tvrdi na temelju svjedočanstva stanovitog osamnaestogodišnjaka Rake čije je prezime s vremenom zaboravio. Fra Paško se hrabro držao, te je hrabrio fra Julijana, molio litanije i zazivao Krista Kralja.¹³³ Nakon što je izišao iz zatvora, fra Janko Bubalo pokušavao je ući u župnu kuću u Veljacima, u kojoj su do smrti boravili fra Julijan i fra Paško. U kuću su se u međuvremenu uselili neki ljudi, a fra Janko je tek u svibnju uspio ući u opljačkanu kuću i tu je pronašao samo fra Paškin križ koji je sačuvao kao uspomenu na pokojnika.¹³⁴

132 Fra Janko Bubalo, kojeg je kasnije taj isti Jelčić ispitivao, ispričao je kako je izgledalo ispitivanje fra Paške: "Posebno mi je govorio o pok. fra Paški, pok. fra Zdenku, te o fra Pili Gašparu i fra Ćiri Ivankoviću. O fra Paški je dosta ljutito pričao, kako mu je on - sjedeći na istome mjestu gdje sam ja tada sjedio, držao neku 'drsku propovijed' uvjeravajući njega - Petra, kako je on kao mlad u svome vjerovanju zabludio. A nakraju da mu je rekao: 'Ti, mladiću, meni se čini ni u Boga ne vjeruješ!' 'Ta usta neće više nikada izgovoriti takvu glupost!' - završio je Petar ljutito. Dakle, propovijed kakvu ne bi ni Sv. Franjo pred sultanom izrekao da mu se (kako je želio) to posrećilo." (J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, str. 162).

133 Fra Janko piše: "Taj nam je stražar, neki osamnaestogodišnjak iz Kifina Sela, imenom Rako (prezimana mu se ne sjećam) ispričao i jednu dragocjenu pojedinost toga strijeljanja (i on je bio u pratnji koja je osuđenike pratila na strijeljanje). Rekao nam je, između ostalog, kako su se putem do strijeljanja koje se tada obavljalo u Ljubuškom polju, ali odmah iza bivše kotarske zgrade, držali fra Paško i fra Julijan. Rako nam je ispričavao, ne znajući zapravo kako važne stvari priča, da se putem do stratišta fra Julijan (što je i naravno) bio smeo i da ga je putem trebalo podržavati, a Stari (fra Paško, op. A. P.) da ga je stalno hrabrio riječima, da se ništa ne boji, jer da ide svom Bogu u krilo. Rako tome nadodade kako je Stari stalno putem zvao neke svete (valjda je molio litanije), a na koncu, u času samoga strijeljanja da se uskliknuo: 'Živio (neki) - Krist Kralj.' Stražari su ga putem stalno ušutkivali, ali fra Paško se nije na to obazirao." (J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, str. 148).

134 "Tek sam koncem svibnja, nakon toliko muka i pokušaja, konačno uspio ući u kuću, dokazujući pravovaljanim dekretom da kao 'župnik Veljaka' imam ne samo pravo nego i dužnost ustanoviti stanje u kući. No u času kad sam pripušten u kuću u pratnji dvojice spomenutih 'rodoljuba', u kući više ničega nije bilo. Ne samo potrošnih dobara, kao ni kućnoga i osobnog rublja ili kućnoga pribora i posuđa, nego ni stolova ni stolica. U dvije sobe bio je samo po jedan krevet, 'vojnički', s podom od dasaka. Jedan takav ostao je u sobi pok. fra Paške. Na daskama je bila još slamnjača, na slamnjači isto takav jastuk bez navlake. Pod jastukom je još stajao križ kojim se pokojnik kod spavanja 'služio'. Križ sam uzeo. Stavio na nj oznaku i do danas ga takva sačuvao. Uvjeren sam da to može biti dragocjena relikvija za fra Paškinu Zajednicu. Zato sam ga i čuvao... A kad već prestajemo o fra Paški govoriti, da spomenem i to kako je on često puta u životu (u društvu) uzdahnuo, kako bi divno bilo postati Kristov mučenik, ali da 'to Bog, govorio je, neće ovome zloji omogućiti'. A, evo, tako čista i plemenita mučeništva!" (J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, str. 191-192).

Optužbe

Komunisti su trebali opravdati fra Paškinu smrt pa u djelu *Magnum crimen* njihov najpoznatiji klevetnik katoličkog klera Viktor Novak za fra Pašku piše da je skupa s fra Ćirilom Ivankovićem bio protiv Narodnooslobodilačke vojske, te da je pomagao ustaše i Nijemce u njihovim borbama protiv već spomenute “oslobodilačke vojske”.¹³⁵ Na njegove je optužbe prvi odgovorio fra Tugomir Soldo navodeći kako fra Paško ne bi ni “muhi mogao zlo pomisliti i ničim se nije bavio osim duhovnim radom”.¹³⁶ Drugi fra Paškin tužitelj bio je Milan Basta koji ne donosi ništa drukčije optužbe. Dakle i kod njega je fra Paško jednostavno okarakteriziran kao širitelj ustaštva, uz dodatak da je još širio i klerikalizam.¹³⁷ Dakle, za fra Pašku nisu imali nikakvu optužbu nego onu opću da je širio ustaštvo, širio klerikalizam, te da je bio protiv partizanskih snaga ne navodeći nikakve dokaze ni za te optužbe.

Svjedoci i obrana

Najdetaljniji opis fra Paškine smrti dinio je fra Janko Bubalo koji je i bio očevidac nekih posljednjih epizoda fra Paškine smrti. Osim toga bio je sugovornikom mnogih fra Paškinih svjedoka pa nam je ostavio dragocjene podatke koje su nam i oni izrekli. Ipak pojavili su se i drugi detalji o posljednjim trenucima fra Paškina života. Neke od njih publicirao je don Anto Baković. O fra Paškinoj smrti donosi nekoliko svjedočanstava. Prvo donosi svjedočanstvo Miljenka Vasilja, kojega je fra Paško krstio, u kojem kaže da je fra Paško pjevao “Salve Regina” prije nego su ga pokosili rafalima.¹³⁸ Drugo svjedočanstvo je fra Paškina rođaka Tomislava Martinca koji ga opisuje kao čovjeka veseljaka i izuzetno sveta. Svjedoči i to da je partizan koji je ubio fra Pašku (i fra Julijana) otkinuo komad njegova habita kao relikviju. Kasnije su mu u misao dolazili fra Paško i fra Julijan kako pjevaju “Salve Regina”, što je izazivalo nemir kod njega da bi na kraju počinio samou-

135 Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, ²1989., str. 675.

136 Tugomir SOLDI, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata,” *Hercegovina franciscana*, br. 7 (2011.), str. 402.

137 Milan BASTA, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Zagreb, ³1980., str. 165.

138 “Gospodin Miljenko je posvjedočio: *Doznao sam od jednog partizana, da kada su strijeljali fra Paška Martinca zajedno sa župnikom fra Julijanom Kožulom, oni su u času smrti pjevali ‘Salve Regina’ i pjevajući tu himnu pokošeni su rafalima.*” (Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 421).

bojstvo.¹³⁹ Još jedan detalj može se pronaći i u životopisu fra Julijana Kožula s kojim je fra Paško najvjerojatnije bio ubijen. Prema svjedočanstvu fra Julijanova nećaka Žarka Kožula fra Paško i fra Julijan morali su sami sebi iskopati grob.¹⁴⁰ Vrlo važan detalj donosi i fra Dominik Mandić u svome pismu iz svibnja 1945., u kojem piše kako su fra Paško i fra Julijan prilikom ubijanja pjevali crkvene pjesme, te da su oprostili ubojicama zbog njihova zlodjela.¹⁴¹ U drugom pismu na talijanskom jeziku napisanom oko Uskrsa 1945. godine navodi kako su fra Paško i fra Julijan ubijeni 6. veljače, te da je fra Paško bio svetačka pojava prepoznata i izvan granica Provincije. Navodi da je oprostio svojim ubojicama, te da je s fra Julijanom recitirao molitve, himne i pjevao “Salve Regina”.¹⁴² Važan dokaz pronađen je u arhivu FBI-a, a to je pismo Ivana Tomasa u kojem piše kako je jedan partizan rodом iz Dalmacije, katolik, koji je svjedočio o njihovom ubojstvu, izjavio kako su kraj grobova koji su sami iskopali oprostili svojim ubojicama.

139 “Iskaz nam je dao i gospodin Tomislav Martinac, najbliži rođak pok. fra Paška. Rekao je: *Pokojni fra Paško imao je smisla za arhitekturu i crkva u Čerinu pravljena je po njegovom nacrtu. Po prirodi bio je veseljak, volio je društvo, svirao je tamburicu, a opet bio izuzetno sveta i pobožna života. U Čitluku je bio župnik 18 godina, a kao župnik je također službovao u Medugorju, na Humcu i Veljacima. Jedan partizan koji je pucao u ovu dvojicu franjevac a bio prisutan njihovoj smrti od pokojnoga fra Paška otkinuo je komad habita i ponio ga sa sobom kao relikvij. Navodno se kajao što ga je ubio. Godinu dana nakon što je ubio fra Paška, izvršio je samoubojstvo. Nije imao mira. Stalno mu je u snu dolazila slika kako strijelja fra Paška i fra Julijana, a oni pjevaju ‘Salve Regina - Zdravo Kraljice.’” (A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 421-422).*

140 “Tijekom našega višegodišnjeg istraživačkog rada naišli smo i na nećaka pokojnog Julijana, Žarka Kožula, koji nam je dao sljedeću izjavu: *Pokojni fra Julijan mi je bio stric. Dobro ga znam. Mladu misu je imao 1932. godine u Ljutom Docu. Bio je župnik u Veljacima. Pok. fra Julijan je imao smisla za zidarske radove, a posebnu ljubav je imao prema konjima. Partizani su ih pogubili, bila je to jedna dalmatinska brigada, i morali su sami sebi iskopati grob...*” (A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 351).

141 H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 302, bilj. 1498.

142 “Lo stesso giorno, tre ore dopo (alle 7h antimeridiane) vennero arrestati due altri Padri francescani: il P. Giulio Kožul, O.F.M., parroco di Veljaci, e il P. Pasquale Martinac, O.F.M., vecchio 63 anni, conosciuto e molto apprezzato anche oltre i confini della propria provincia per santità di vita, zelo apostolico e per la su instancabile operosità volta a favore dei poveri. Costoro furono chiusi nella casa dell’Organizzazione per la difesa nazionale (detta ‘OZNA’) in Ljubuški assieme agli altri tre Padri suddetti e senza alcun processo giuridico vennero fucilati. L’uccisione dei 3 Padri di Vitina avvenne lo stesso giorno del loro arresto cioè il 5 Febbraio alle ore 21 nel cortile di ‘OZNA’: mentre quelli di Veljaci furono trucidati il giorno seguente circa la stessa ora. Gli uni e gli altri morirono recitando preghiere e cantando inni liturgici. Questi ultimi cantarono ‘Salve Regina’ dopo la quale il P. Martinac dichiarò di perdonare a tutti e promise di pregare per tutti non appena sarebbero giunti in paradiso, perché inconsci del male che facevano.” (Arhiv Provincije: Ostavština fra Dominika Mandića, sv. 2, mapa 3, ff. 113-122).

Dali su jedan drugome i odrješenje.¹⁴³ I fra Dominik Mandić i Ivan Tomas bili su krivo informirani o pitanju fratara iz Vitine jer nitko od njih nije ubijen, ali su fra Janko Bubalo i fra Stanko Vasilj dugo zadržani u zatvoru u kojem su bili fra Paško i fra Julijan. Sve ovo dovodi do zaključka da fra Paško nije imao straha pred svojim ubojicama, te da je neke od njih pokušao odvratiti od njihovih ideoloških pogleda. Konstantno je tješio ljude s kojima je išao na strijeljanje, te je putem pjevao litanije Svih svetih i na koncu zapjevao *Salve Regina* viknuvši: “Živio Krist Kralj”, te pao od rafala u grob koji si je, vjerojatno, i sam iskopao. Pritom je i javno oprostio svojim ubojicama dobivši odrješenje najvjerojatnije od fra Julijana.

Vrijeme i mjesto ubojstva

Što se tiče datuma smrti fra Paške Martinca, o tome imamo nekoliko podataka koji se ne podudaraju. Fra Janko Bubalo kao najbliži svjedok događanja navodi prema svojim sjećanjima da je fra Paško ubijen 7. veljače.¹⁴⁴ Fra Dominik Mandić kao datum njegove smrti navodi 6. veljače.¹⁴⁵ U knjizi “Misa za pobijene fratre 1942.-1955.” samostana u Mostaru navodi se da je fra Paško ubijen 6. veljače 1945. u Ljubuškom.¹⁴⁶ *Šematizam* Hercegovačke franjevačke provincije iz 1964. godine ne donosi dan fra Paškine pogibije nego samo mjesec veljaču i mjesto Ljubuški.¹⁴⁷ Godine 1992. fra Andrija Nikić u svome djelu navodi da je fra Paško “10. II. 1945. ubijen u Ljubuškom” ne navodeći odakle je došao do ovih saznanja.¹⁴⁸ Fra Ante Marić u svome djelu piše kako su ga partizani “oko 10. veljače strijeljali negdje

143 “At Ljubuski the Franciscans Fathers Paschal Martinac, Vice Skoko, John Bubalo and Stanley Vasilj were shot to death. At the place of execution they were permitted to absolve one another, and to recite the rosary kneelingly. Beside the graves which they themselves had to dig they said to their executioners: ‘We forgive you from the bottom of our hearts and we shall pray for you in heaven! Having sung a religious hymn they fell, the victims of partisan bullets. A certain partisan, a Catholic from Dalmatia, who witnessed execution related about their deaths.’ [SAD-NARA, Record group (fond) - RG 65, Records of the FBI, FBI HQ; Investigative Records; Classified Subject Files. Released Under the Nazi & Japanese War Crimes Disclosure Acts, Classification 65: Espionage, 65-30311-EBF 595 1 of 1, “The Catholic church under the partisan regime od Marshall Tito.” Kopija pisma u posjedu autora teksta, a navod preuzet iz: H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 365, bilj. 1783.

144 J. BUBALO, *Apokaliptični dani*, str. 148.

145 Arhiv Provincije: Ostavština fra Dominika Mandića, sv. 2, mapa 3, ff. 113-122.

146 Arhiv samostana Mostar: Mise za pobijene fratre 1942.-1955., str. 71.

147 *Šematizam Franjevačke provincije Marijina uznesenja u Hercegovini*, Mostar, 1964., str. 68.

148 Andrija NIKIĆ, *Hercegovački franjevački mučenici 1524.-1945.*, Mostar, str. 156.

oko Ljubuškog”.¹⁴⁹ Za 10. veljače kao datum smrti fra Paške preuzeli su i Anto Baković,¹⁵⁰ Hrvoje Mandić¹⁵¹ i fra Robert Jolić.¹⁵² Od novijih autora odstupa Ivica Šarac koji pretpostavlja da je fra Paško ubijen između 7. i 10. veljače dodajući: ”... ne zna se gdje; posmrtni ostatci mu još nisu pronađeni.”¹⁵³ Mi ovdje držimo da je ispravniji datum fra Paškine smrti 6. ili 7. veljače jer su ubojstva na Tomića njivi kod Ljubuškog (gdje se pretpostavlja da je ubijen, no ne treba nikako isključiti tezu Ivica Šarca da je i fra Paško ubijen negdje oko Zagvozda, jer je pretpostavka bila da je i fra Julijan ubijen kod Ljubuškog, a posmrtni ostatci fra Paške na Tomića njivi još uvijek nisu pronađeni) vršena u više navrata, što potvrđuju i arheološka iskopavanja.¹⁵⁴ Stoga kao datum fra Paškina ubojstva uzimamo 6. ili 7. veljača 1945., za lokaciju pretpostavljamo da je Tomića njiva kod Ljubuškog, ali ne isključujemo da je ubijen i negdje oko Zagvozda s obzirom da se svi slažu da je ubijen skupa s fra Julijanom Kožulom.

Fra Antonio Petric

149 Ante MARIĆ, *Tragom ubijenih hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2007., str. 42.

150 A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 421.

151 H. MANDIĆ, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 364.

152 R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 269.

153 I. ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije*, str. 276. Na istoj stranici u bilješci pod brojem 810 Ivica Šarac piše za mjesto fra Paškine pogibije: “Ukoliko je ispravna fra Jankova teza da su fra Paško i fra Julijan strijeljani zajedno, onda ne treba isključiti mogućnost da je i fra Paško odveden poput fra Julijana iz Ljubuškog negdje prema Zagvozdu.”

154 Tihomir Glavaš je u svome članku zapisao: “Na temelju nalaza dade se zaključiti da je ubijanje izvedeno u tri navrata. Na prvu skupinu ubijenih nabacano je kamenje iz iskopa grobnice, a potom tanak sloj zemlje. Nakon nekog vremena na isti je način zatrpana i druga skupina približno istog broja ljudi. Pri samom vrhu grobnice zatečena su dva tijela kojima su nedostajali gornji dijelovi. Priča se da su jedno vrijeme bili nezakopani, te da su zvijeri i psi raznosili njihove ostatke. Ukupan broj žrtava na Tomića njivi iznosi 28.” (Tihomir GLAVAŠ, “Masovne grobnice Drugog svjetskog rata i poraća; Prva istraživanja u Hercegovini,” *Kršni zavičaj*, br. 43. /2010./, str. 168).

KRVLJU OPEČAĆENI ZA NEBO

Životopisi šezdeset šestorice hercegovačkih franjevaca
ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću

Priredio:
dr. fra Robert Jolić

Mostar, 2025.